

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΗΝΑΡΗ
(Α.Μ.: 1012202103054)

**Θέμα: «Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949): Πολιτική πορεία και κλυδωνισμοί
στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4-5

Α΄ Κεφάλαιο

Οι απαρχές της πολιτικής σταδιοδρομίας του Θεμιστοκλή Σοφούλη (1898-1914)

1.1. Γέννηση-οικογένεια-σπουδές.....	6
1.2. Ο αρχαιολόγος Θεμιστοκλής Σοφούλης.....	6-7
1.3. Η εμπλοκή στην πολιτική σκηνή της Σάμου.....	7-19
1.4. Η απελευθέρωση της Σάμου και η ένωσή της με την Ελλάδα.....	19-27

Β΄ Κεφάλαιο

Η συμμετοχή του Θεμιστοκλή Σοφούλη στην ελληνική πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1914-1941

2.1. Η στάση του Θεμιστοκλή Σοφούλη στον Εθνικό Διχασμό.....	28-35
2.2. Η πολιτική πορεία του Θεμιστοκλή Σοφούλη (1920-1935).....	35-59
2.2.1. Εκλογές 1920 και Μικρασιατική Καταστροφή.....	35-39
2.2.2. Το διάστημα 1922-1923.....	39-43
2.2.3. Προς την αβασίλευτη δημοκρατία.....	43-47
2.2.4. Η πρώτη κυβέρνηση Θ. Σοφούλη (24 Ιουλίου-1 Οκτωβρίου 1924).....	47-52
2.2.5. Η δικτατορία του Πάγκαλου και η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου.....	52-59
2.3. Η στάση του Θ. Σοφούλη στη δικτατορία του Μεταξά (1936-1941).....	59-67
2.3.1. Προς την παλινόρθωση και τη δικτατορία του Μεταξά.....	59-64
2.3.2. Ο Σοφούλης και η δικτατορία του Μεταξά.....	64-67

Γ΄ Κεφάλαιο

Η περίοδος της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου (1941-1949)

3.1. Η σχέση του Σοφούλη με τις εξόριστες και κατοχικές κυβερνήσεις και με την αντίσταση.....	68-74
3.2. Η δεύτερη πρωθυπουργία του Θεμιστοκλή Σοφούλη.....	74-84
3.2.1. Πολιτικές ζυμώσεις και ανταγωνισμοί.....	74-80
3.2.2. Οι δυσκολίες της δεύτερης πρωθυπουργίας.....	81-84
3.3. Ο ξενικός παρεμβατισμός στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου και η περίοδος της τρίτης πρωθυπουργίας.....	84-91

3.4. Τελικές εκτιμήσεις και συμπεράσματα.....	92-93
Επίλογος.....	94-97
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	98-101
Παράρτημα.....	102
Περίληψη.....	103

Πρόλογος

Η διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης με θέμα ««Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949): Πολιτική πορεία και κλυδωνισμοί στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου» αποτελεί μια απόπειρα καταγραφής της πολιτικής πορείας ενός από τους μακροβιότερους πολιτικούς της Ελλάδας που ενεπλάκη στα πιο σημαντικά γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας του ελληνικού κράτους τα οποία διαμόρφωσαν και καθόρισαν την πολιτειακή, οικονομική και εδαφική υπόστασή του.

Έτσι μέσα από τις σελίδες αυτής της διατριβής επιχειρήθηκε να δοθεί φως στη δράση, αλλά και στην πολιτική στάση αυτής της σημαίνουσας προσωπικότητας των φιλελεύθερων εκσυγχρονιστών των αρχών του 20^{ου} αιώνα μέχρι και τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου. Διατρέχοντας τα σημαντικότερα γεγονότα της εποχής από τον αγώνα για την απελευθέρωση του νησιού της Σάμου, μέχρι τον Εθνικό Διχασμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις πολιτικές ανατροπές που επέφερε, τη δικτατορία του Πάγκαλου, την τελευταία διακυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, τις αντιπαλότητες των βενιζελικών με τους αντιβενιζελικούς και τη δικτατορία του Μεταξά και τέλος τη γερμανική κατοχή και την επαύριο της απελευθέρωσης με τις πολιτικές ζυμώσεις υπό τη σκιά του εμφυλίου πολέμου, καταβλήθηκε προσπάθεια να αποτυπωθεί η συμβολή και ο ρόλος του Θ. Σοφούλη σε αυτά μέσα και από μία παράλληλη ερμηνεία των κινήτρων και των αιτιών της εκάστοτε επιλογής του που καθόρισε την εξέλιξή τους.

Θέλω, λοιπόν, να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου και συνεπιβλέποντα στη διατριβή μου, κ. Θανάση Χρήστου, καθώς και τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη, όπως και τη συνεπιβλέπουσα κα Ιωάννη-Σουλτάνα Κοτσώρη για την ευκαιρία που μου έδωσαν να εγκύψω στη μελέτη αυτής της ιστορικής και πολιτικής προσωπικότητας που επέδειξε ήθος και αγωνιστικό πατριωτισμό παρά τη μετριοπάθειά του, ως βουλευτής, γερουσιαστής, υπουργός, πρόεδρος της βουλής και πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους και συνάμα να διερευνήσω σημαίνοντα γεγονότα που καθόρισαν την ιστορία του τόπου μας και επέδρασαν καταλυτικά στη σύγχρονη εξέλιξή του.

Εισαγωγή

Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής του τόπου μας, εκπροσωπώντας τον φιλελεύθερο και κεντρώο πολιτικό χώρο. Μέσα από την πολιτική του δράση και πορεία (1898-1949) διέτρεξε και καθόρισε εν πολλοίς τα πιο σημαντικά γεγονότα και πολιτικές εξελίξεις που διαμόρφωσαν το σύγχρονο ελληνικό κράτος, αφήνοντας ανεξίτηλα τα σημάδια τους και προκαλώντας οπισθοδρομήσεις στη διαδρομή του προς την πρόοδο και την ανάπτυξη. Η διπλωματική αυτή διατριβή στοχεύει στο να αναδείξει την επιτυχή ή και ανεπιτυχή κάποιες φορές συμβολή του Σοφούλη στα δύσβατα μονοπάτια της πολιτικής και της ιστορίας της χώρας μας μέσα από τη δράση του και τις ιδεολογικές του τοποθετήσεις, να καταδείξει τις πολιτικές ζυμώσεις που καθόρισαν το παρόν, αλλά και το μέλλον του πολύπαθου ελληνικού λαού, να ερμηνεύσει και να διερευνήσει τα κίνητρα και τις επιλογές πολιτικών προσώπων που προδιέγραψαν τις τύχες του, να εγκύψει στην παρασκηνιακή συνδιαλλαγή και προπαρασκευή των πρωταγωνιστών του πολιτικού τόπου και να αναλύσει τις επιπτώσεις του ξένου παρεμβατισμού σε πολιτειακά και άλλα ζητήματα. Άλλωστε, η πολιτική δράση του Θ. Σοφούλη από το 1898 που πολιτεύτηκε στη Σάμο έως το θάνατό του, τον Ιούνιο του 1949, καλύπτει ιστορικές και πολιτικές περιόδους καταλυτικές για την υπόσταση του ελληνικού κράτους που η μελέτη τους καθίσταται πολύτιμος αρωγός για την επεξήγηση και ερμηνεία της σύγχρονης ταυτότητάς του.

Στη διατριβή αυτή θα παρακολουθήσουμε τις τρεις βασικότερες περιόδους της πολιτικής πορείας του Σαμιώτη πολιτικού που αντιστοιχούν σε τρία ισοβαρή κεφάλαια, ξεκινώντας στο πρώτο κεφάλαιο από βασικές πληροφορίες για τον τόπο καταγωγής του, την οικογένειά του και τις σπουδές του που τον ανέδειξαν σε ένα λαμπρό επιστήμονα της αρχαιολογίας, καθώς η αρχαιολογική του σκαπάνη έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα, αλλά και τον αγώνα του (1898-1914) για την απελευθέρωση της πατρίδας του, της Σάμου από το καθεστώς ημιαυτονομίας και τον παρεμβατισμό της οθωμανικής πύλης μέχρι την ένωσή της με το ελληνικό βασίλειο. Στο δεύτερο κεφάλαιο (1914-1941) θα αναλύσουμε την πολιτική δράση του Θ. Σοφούλη στην κυρίως Ελλάδα, ως Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, τη συμπόρευσή του με τους Φιλελεύθερους κατά τον Εθνικό Διχασμό και μέχρι τις εκλογές του 1920, τη συμμετοχή του στις βραχύβιες κυβερνήσεις του Βενιζέλου (Ιανουάριος- Φεβρουάριος 1924) και του Γεωργίου Καφαντάρη (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1924) ως Υπουργού

Εσωτερικών, τις θέσεις του για το πολιτειακό και υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, όπως εκφράστηκαν κατά το 1924, την πρώτη ανάληψη της τρίμηνης πρωθυπουργίας του (25 Ιουλίου-8 Οκτωβρίου 1924), τη στάση του απέναντι στη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου, την πολιτική του εξέλιξη στην τελευταία κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), αλλά και μετά τη φυγή του τελευταίου στη Γαλλία, το 1935, ως αρχηγού του κόμματος των Φιλελευθέρων, το συγκρουσιακό κλίμα βενιζελικών και αντιβενιζελικών κατά την περίοδο 1932-1935 και τις ενέργειες του Σοφούλη για την άρση του πολιτικού αδιεξόδου, ενώ τέλος θα επιχειρηθεί και μία ανάλυση της αμφιλεγόμενης στάσης του απέναντι στη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά.

Τέλος θα γίνει εκτενής αναφορά στο τρίτο κεφάλαιο στην πολιτική διαδρομή του Θ. Σοφούλη που ταυτίζεται με την κατοχή στην Ελλάδα και τον εμφύλιο πόλεμο (1941-1949). Εδώ θα αναλυθεί η αδρανής στάση του ως προς τον αντιστασιακό αγώνα και οι πολιτικές συνδιαλλαγές του με την κατοχική εξουσία, την εξόριστη κυβέρνηση και το ΕΑΜ που αποτελούσε όργανο της πολιτικής του ΚΚΕ προκειμένου να προετοιμάσει το πολιτικό μέλλον του κόμματός του μετά την απελευθέρωση ως ρυθμιστικού παράγοντα σε κυβερνήσεις συνεργασίας και ως ανάχωμα στην επέκταση του κομμουνισμού στην Ελλάδα. Παράλληλα, θα γίνει απόπειρα ερμηνείας του έργου του κατά τη δεύτερη θητεία του στην πρωθυπουργία της χώρας (22 Νοεμβρίου 1945-4 Απριλίου 1945) ως αντικαταστάτη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου κατ' επιλογή των Βρετανών που είδαν στο πρόσωπό του τη «μέση λύση» λόγω των αντιβασιλικών του πεποιθήσεων και της εχθρικής του στάσης προς το ΕΑΜ. Τέλος, θα γίνει λόγος και για την τρίτη ανάληψη της πρωθυπουργικής θέσης (7 Σεπτεμβρίου 1947) μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου σε συνεργασία με το Λαϊκό κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη παρόλο που στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946 είχε απορρίψει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, καθώς και της διφορούμενης στάσης του απέναντι στους κομμουνιστές αντάρτες και στο ΚΚΕ (πολιτική κατευνασμού και δυναμική αναμέτρηση), εξυπηρετώντας και τον ξενικό παρεμβατισμό της Βρετανίας και των ΗΠΑ. Επιλογικά, θα επιχειρηθεί μια αποτίμηση της στάσης του στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου με τελικές εκτιμήσεις και συμπεράσματα, λαμβάνοντας υπόψιν τα εσωτερικά διλήμματα και τις εξωτερικές πιέσεις όλων των εμπλεκομένων σε αυτήν τη δύσκολη περίοδο για τον ελληνοισμό.

Α' Κεφάλαιο

Οι απαρχές της πολιτικής σταδιοδρομίας του Θεμιστοκλή Σοφούλη (1898-1914)

1.1. Γέννηση-οικογένεια-σπουδές

Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης γεννήθηκε στο Βαθύ της Σάμου το 1860 και ήταν ο δευτερότοκος γιος του μεγαλέμπορου Παναγιώτη Θ. Σοφούλη, ο οποίος και αυτός είχε εμπλακεί στην πολιτική κατά το χρονικό διάστημα 1875-1893 στο πλευρό της κυρίαρχης πολιτικής παράταξης του νησιού, της Χατζηγιαννικής, αν και πολλές φορές είχε διαφωνήσει μαζί της ερχόμενος ακόμη και σε αντιπαράθεση για θέματα που σχετίζονταν με το καθεστώς ηγεμονίας του νησιού. Η κύρια δραστηριότητα του πατέρα του ήταν το εμπόριο εξαγωγών προϊόντων με καράβια που εκτελούσαν ταξίδια από τη Μασσαλία έως και την Οδησό. Ο πλούτος της οικογένειάς του που ήταν από τις κυρίαρχες στο νησί του έδωσε τη δυνατότητα να λάβει λαμπρή παιδεία επιλέγοντας για τις σπουδές του αρχαιολόγου τα πανεπιστήμια του Μονάχου και Βερολίνου, ενώ το 1884 στο Πανεπιστήμιο του Würzburg (Βύρτσμπουργκ) ολοκλήρωσε το διδακτορικό του με ειδίκευση στη γλυπτική της αρχαίας Ελλάδας και με θέμα διατριβής «Ο Άδης στην αρχαία [ελληνική] τέχνη («Hades in der Antiken Kunst»).

Νυμφεύθηκε δύο φορές, την πρώτη με τη Μαρία Παπαδημητρίου και απέκτησαν δύο παιδιά, τον Παναγιώτη (εκλέχτηκε και ο ίδιος βουλευτής Σάμου) και τη Δέσποινα, ενώ τη δεύτερη με τη Λουκία Καραθεοδωρή, κόρη του Κωνσταντίνου Σ. Καραθεοδωρή που υπήρξε ηγεμόνας της Σάμου.

1.2. Ο αρχαιολόγος Θεμιστοκλής Σοφούλης

Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης με την ολοκλήρωση της διδακτορικής του διατριβής επιστρέφει το 1885 στην Αθήνα και ως αρχαιολόγος γίνεται μέλος της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Παράλληλα αναλαμβάνει υπό την εποπτεία της εταιρείας την ανασκαφή στον Δήμο Ασωπού Λακωνίας κοντά στη Μονεμβασιά. Κατά το διάστημα 1889-1897 εργάστηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ως άμισθος υφηγητής διδάσκοντας τα μαθήματα «Περί του αρχαίου θεάτρου» και «Η σχέσις των ομηρικών επών προς τα αρχαιότατα μνημεία της τέχνης». Πολυγραφότατος, όπως ήταν εκείνα τα χρόνια, διεύρυνε το επιστημονικό του κύρος μέσα από μελέτες στα ελληνικά, αλλά και στα γερμανικά και γαλλικά.

Το 1895 ανέλαβε την ανασκαφή στην αρχαία Μεσσήνη, όπου η αρχαιολογική του σκαπάνη έφερε στο φως την Κρήνη Αρσινόη που αναφέρεται και στα

«Μεσσηνιακά» του Πausανία, αλλά και τμήμα της Αγοράς της αρχαίας πόλης, καθώς και το Συνέδριο που είχε κτίριο μιμούμενο το σχήμα θεάτρου. Το έργο του διέκοψε αιφνίδια η νόσηση από ελονοσία, ενώ το 1896 παρά τις επιστημονικές του κατακτήσεις που αποτελούσαν και αντικείμενο δημοσιεύσεων του τύπου δεν κατάφερε να εκλεγεί τακτικός καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με αποτέλεσμα να επιστρέψει απογοητευμένος στη Σάμο, να εγκαταλείψει τις ενασχολήσεις του με την αρχαιολογία και να στραφεί στην πολιτική και στην προσπάθεια απελευθέρωσης του νησιού από το καθεστώς ηγεμονίας. Ωστόσο, στο νησί της Σάμου επέβλεψε για ένα διάστημα (1901-1904) τις ανασκαφές στο Ηραίο με την ανακάλυψη και οικισμού της παλαιοχριστιανικής/πρωτοβυζαντινής εποχής¹.

1.3. Η εμπλοκή στην πολιτική σκηνή της Σάμου

Μετά την απογοήτευσή του από την αποτυχία να εκλεγεί τακτικός καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης άρχισε σταδιακά να οργανώνει την κάθοδό του στην πολιτική σκηνή της Σάμου, αρχικά μέσα από την αιχμηρή αρθρογραφία του στον εγχώριο τύπο του νησιού και κυρίως στην εφημερίδα «Ευνομία». Άλλωστε λόγω των σπουδών του και της σημαντικής επιστημονικής και ακαδημαϊκής του καριέρας, που του άνοιξε τον δρόμο για εξαιρετικούς συνδέσμους με τη μητέρα πατρίδα², γρήγορα περιενδύθηκε το χάρισμα της ευγλωττίας και της εκφραστικής ευχέρειας που γοήτευε τους αναγνώστες και αργότερα ακροατές του στις ομιλίες του ως πολιτικού. Έτσι, μέσα από τις σελίδες του τύπου στηλίτευε τα χρονίζοντα αποστήματα της σαμιακής πολιτικής σκηνής και ιδιαίτερα την παράταξη του Ιωάννη Χατζηγιάννη που λειτουργούσε προς προσωπικό της κυρίως όφελος αδιαφορώντας για την απελευθέρωση του νησιού από το καθεστώς ημιαυτονομίας και προωθώντας περισσότερο στην ανάπτυξη την περιοχή του Καρλόβασι που αποτελούσε τόπο καταγωγής του, καταδικάζοντας όλες τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού σε μόνιμο μαρασμό. Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί πως η Σάμος παρά την επανάσταση του Γεωργίου Λυκούργου Λογοθέτη το 1821 δεν ανήκε στο ελληνικό κράτος, αλλά με παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων αποτελούσε Αυτόνομη Ηγεμονία, φόρου

¹ Διονύσης Χουρμούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, Αθήνα 2014, σ. 40-44

² Χρίστος Λάνδρος, «Η έννοια της σαμιακής αυτονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ο Θ. Σοφούλης», στο: *Απόπλους*, τχ. 54-56 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2012), σ. 171-177

υποτελής και υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου που τον ηγεμόνα της διόριζε η Πύλη μέσα από ανώτερους αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης.

Στις εφημερίδες της εποχής, όπως προαναφέρθηκε η «Ευνομία», αλλά και η «Ακρόπολις» των Αθηνών επέκρινε την καταπάτηση της Οργανικής Διάταξης του 1832 και του Οργανικού Χάρτη του 1850 που κατοχύρωναν την αυτονομία της σαμιακής Ηγεμονίας και τα προνόμια των κατοίκων της έναντι του Οθωμανικού ελέγχου. Ακόμη, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη ενίσχυσης της Γενικής Συνέλευσης, ώστε να εκλέγονται απευθείας από αυτήν οι βουλευτές και όχι από τον ηγεμόνα του νησιού προκειμένου να αναδειχθούν νέα πρόσωπα χωρίς τις πελατειακές σχέσεις μεταξύ της κυρίαρχης χατζηγιαννικής πολιτικής φατρίας με τον ηγεμόνα που οδηγούσε σε μία διαιωνίζουσα επιβολή της πρώτης στην πολιτική σκηνή του νησιού ενισχύοντας, όμως, παράλληλα και την ηγεμονική εξουσία. Γενικότερα ο Σοφούλης προσδοκούσε έναν εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος του νησιού που οι εκπρόσωποί του θα λογοδοτούν για τα πεπραγμένα τους και θα αναδεικνύονται μέσα από νόμιμες πολιτικές διαδικασίες³.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, γύρω από τον Θ. Σοφούλη συσπειρώθηκαν άνθρωποι του πνεύματος, κυρίως νέοι από τον τόπο καταγωγής του το Βαθύ, που επιθυμούσαν διακαώς αυτήν την εκ θεμελίων αλλαγή του σαμιακού πολιτικού συστήματος. Αξίζει να σημειωθεί πως αρχικά ο Σοφούλης είχε ιδρύσει τον αθλητικό σύλλογο «Λογοθέτης Λυκούργος» που φυσικά η επωνυμία του συλλόγου, η οποία παραπέμπει στον σαμιακό ήρωα της επανάστασης του 1821, αποκαλύπτει τη διάθεσή του να προετοιμάσει το έδαφος για τη δημιουργία πολιτικού σχηματισμού, ο οποίος θα υλοποιηθεί το 1899 με την ίδρυση του κόμματος της «Νέας Γενιάς» το οποίο πολύ γρήγορα θα μετονομαστεί σε Προοδευτικό⁴. Παράλληλα με την ίδρυση του κόμματός του μια σειρά από ευνοϊκές πολιτικές εξελίξεις θα δημιουργήσουν τις απαραίτητες θετικές συγκυρίες για την ανάδειξη και ενίσχυση του κόμματος του Σοφούλη, αλλά και του ιδίου ως πολιτικού προσώπου. Έτσι, η καθιέρωση της καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας δια σφαιριδίου (1899/1900), η ενδυνάμωση του ρόλου της Γενικής Συνέλευσης με την απευθείας εκλογή των βουλευτών χωρίς την παρέμβαση του ηγεμόνα και ο σταδιακός μετασχηματισμός της τετραμελούς Βουλής σε μια μορφή

³ Διονύσης Χουρχούλης, *ό. π.*, σ. 8-9

⁴ Κώστας Ι. Πτίνης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης, πρωθυπουργός της Ελλάδος. Ο δάσκαλος, ο επαναστάτης, ο πολιτικός, ο πολέμαρχος*, Αθήνα 1994, σ. 33

υπουργικού συμβουλίου θα λειτουργήσουν ευεργετικά για τις πρώτες εκλογικές νίκες του κόμματός του⁵.

Οι εκλογές του Απριλίου του 1900 θα αναδείξουν το Προοδευτικό κόμμα ως κυρίαρχη πολιτική δύναμη του νησιού, όμως θα αποτελέσουν και την απαρχή του συγκρουσιακού κλίματος μεταξύ των δύο παρατάξεων, των Προοδευτικών και των Χατζηγιαννικών που θα ενισχύει την παρέμβαση της Πύλης στα πεπραγμένα του νησιού και θα αποτρέψει κάθε ελπίδα κατάργησης του καθεστώτος της σαμιακής ηγεμονίας⁶. Πιο ειδικά, ενώ το Προοδευτικό κόμμα, όπως προαναφέρθηκε, κατέστη το πλειοψηφικό κόμμα των παραπάνω εκλογών και ο Θεμιστοκλής Σοφούλης εκλέχτηκε κατά συνέπεια για πρώτη φορά πληρεξούσιος, τα ετερόκλητα στοιχεία που αποτελούσαν το κόμμα γρήγορα αποχώρησαν από αυτό και προσχώρησαν στις τάξεις του Χατζηγιαννικού κόμματος ανατρέποντας το εκλογικό αποτέλεσμα και επιφέροντας μια σειρά από εντάσεις και κλυδωνισμούς, διαταράσσοντας τη σταθερότητα. Το κλίμα οξύνθηκε ακόμη περισσότερο το καλοκαίρι του 1900, καθώς ο ηγεμόνας του νησιού, Κωνσταντίνος Βαγιάννης, στην προσπάθειά του να ενισχύσει και άλλο την αυταρχική του εξουσία στο νησί ήρθε σε σύγκρουση με τη Χατζηγιαννική παράταξη, η οποία επιδίωκε να καθαιρέσει τον πρώτο από το αξίωμά του και να ενισχύσει τη δική της επιρροή. Μέσα σε αυτό το κλίμα ανταγωνισμού πολλά στελέχη του Προοδευτικού κόμματος βρήκαν την αφορμή να έρθουν σε επαφή με τους Χατζηγιαννικούς και να συνεργαστούν μαζί τους προκειμένου να κερδίσουν μέρος της εξουσίας από την ενδεχόμενη αποπομπή του ηγεμόνα. Έτσι, παρατηρείται και το εξής περίεργο. Ενώ, δηλαδή ο Σοφούλης αποτελούσε την προοδευτική δύναμη του νησιού, ευρισκόμενος σε αντιπαλότητα με τους Χατζηγιαννικούς, απέμεινε να υποστηρίξει το αυταρχικό καθεστώς του Βαγιάννη. Στην Εθνοσυνέλευση που έγινε τον Ιούλιο του 1900 επικράτησαν τελικά οι Χατζηγιαννικοί (24 σε σύνολο 40 πληρεξουσίων) μετά και τις απώλειες από την απομάκρυνση μελών του Προοδευτικού κόμματος που αποχώρησε από την Εθνοσυνέλευση, οι οποίοι υπέβαλαν αίτημα στην Πύλη με σκοπό να αντικατασταθεί ο Βαγιάννης πράγμα που τελικά έγινε στις 9 Αυγούστου του 1900, αφού απεστάλη στη θέση του ο Μιχαήλ Γρηγοριάδης. Βέβαια, η εξέλιξη αυτή δεν κατέστη δυνατή να αποσοβήσει την ένταση μεταξύ των δύο κυρίαρχων παρατάξεων παρά την αγωνία και τις προτροπές της Ελληνικής Κυβέρνησης και του Υπουργού Εξωτερικών να αμβλύνουν τις αντιθέσεις τους για να αποφευχθεί η συνεχόμενη

⁵ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 9

⁶ Διονύσιος Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 12-16

παρέμβαση της Πύλης στη σαμιακή πολιτική σκηνή με ενδεχόμενο και τον κίνδυνο στρατιωτικής παρέμβασης.

Κατά τη διάρκεια και του επόμενου έτους του 1901, η αντιπαράθεση συνεχίστηκε σχετικά με το ζήτημα αν οι βουλευτές που ήταν παρόντες στη Συνέλευση θα έπρεπε ή όχι να στερηθούν την ιδιότητα του πληρεξουσίου, με τους πλειοψηφισθέντας στη Συνέλευση Χατζηγιαννικούς να υποστηρίζουν πως κάτι τέτοιο δεν έπρεπε να συμβαίνει, ενώ η παράταξη του Σοφούλη θεωρούσε το αντίθετο. Τελικά το ζήτημα τέθηκε στην Πύλη προκαλώντας για ακόμη μία φορά την παρέμβασή της, η οποία υπέδειξε στον νέο ηγεμόνα να μην επικυρώνει τα ψηφίσματα της Συνέλευσης⁷. Από την άλλη αυτή η αποδυνάμωση των βουλευτών οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη αντιπαράθεση μεταξύ των πρώτων και του ηγεμόνα που ύστερα και από την επίσκεψη Σοφούλη στην Κωνσταντινούπολη μετά του βουλευτή Ηρακλή Θαλασσινού, κατέληξε σε ανάκληση του Γρηγοριάδη και αντικατάστασή του από τον Αλέξανδρο Μαυρογένη (18 Μαρτίου 1902), ενώ παράλληλα έγιναν συστάσεις από το ελληνικό προξενείο της Κωνσταντινούπολης και στις δύο παρατάξεις και κυρίως στο Σοφούλη που ευρισκόταν εκεί να περιοριστούν οι αντιπαραθέσεις, ώστε να μειωθεί η Οθωμανική παρέμβαση και η απειλή του καθεστώτος της σαμιακής αυτονομίας που πράγματι τηρήθηκε μέχρι την άνοιξη του 1904, περίοδο κατά την οποία ο Σοφούλης έχασε τις εκλογές και ο Μαυρογένης παραιτήθηκε⁸. Βέβαια, η εγκατάσταση του Μαυρογένη στο Νησί συνέβαλε για ένα διάστημα στην άμβλυνση των αντιπαραθέσεων μεταξύ των δύο πολιτικών σχηματισμών του νησιού, όπως φαίνεται και από το σχετικά ήρεμο κλίμα των εκλογών την Άνοιξη του 1902 με την επικράτηση του Προοδευτικού κόμματος με μικρή πλειοψηφία και τη συνακόλουθη στα τέλη Απριλίου ομόφωνη εκλογή του Σοφούλη ως νέου προέδρου της Γενικής Συνέλευσης.

Αξίζει να σημειωθεί πως κατά το χρονικό διάστημα 1902-1904 η Γενική Συνέλευση με πρωτεργάτη τον Σοφούλη ασχολήθηκε κυρίως με θέματα οικονομικής φύσης, καθώς τα ελλείμματα που είχαν προκύψει σε αυτόν τον τομέα ήταν τεράστια. Παράλληλα, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε έργα υποδομής, όπως το οδικό δίκτυο, αλλά και το θαλάσσιο με τη βελτίωση των λιμένων Βαθέος, Καρλοβασίου, Μαραθοκάμπου και Τηγανίου. Επιπλέον, ο Σοφούλης με τη συμπαράσταση και του Μαυρογένη προέβη σε μια σειρά από μέτρα για την ενίσχυση της τοπικής οικονομίας, όπως την ίδρυση

⁷ Διονύσης Χουρχούλης, *ό. π.*, σ. 15

⁸ Ιωάννης Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου 1834-1912*, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Σάμου, Αθήνα 2007, σ. 452-462

σχολής τεχνικής εκπαίδευσης με την επωνυμία «Μαυρογένεια Επαγγελματική Σχολή», την ψήφιση, επίσης, για την ίδρυση της πρακτικής Γεωργικής Σχολής, τη συμφωνία για την ίδρυση Σαμιακής Τράπεζας και το νομοσχέδιο για παροχή σύνταξης στους δημόσιους υπαλλήλους του νησιού⁹. Ο λανθασμένος, όμως, οικονομικός σχεδιασμός και η ήδη επιβαρυνόμενη οικονομία του νησιού οδήγησαν σε μεγαλύτερο δημοσιονομικό αδιέξοδο που αποτέλεσε το κίνητρο να ανασυρθούν και πάλι τα πάθη διχασμού μεταξύ των δύο παρατάξεων¹⁰. Έτσι, στα τέλη του 1903 παρατηρούνται εξεγέρσεις στο νησί, κυρίως στο Βαθύ, από άτομα που λόγω του βεβαρημένου ποινικού μητρώου, δημιουργούν ακόμη μεγαλύτερη αναταραχή, καθώς επιζητούν τη λήψη παράνομων μέτρων που θα διευκολύνουν, για παράδειγμα, το λαθρεμπόριο. Παρόλο που η τάξη επανήλθε με την καταστολή των στασιαστικών κινήσεων, οι Χατζηγιαννικοί βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία προκειμένου να αποστείλουν εκπροσώπους στην Πύλη ζητώντας την ανάκληση του Μαυρογένη από τη θέση του ηγεμόνα, καθώς ο τελευταίος κατηγορούνταν για στενή συνεργασία με τον Σοφούλη, και με την τοπική Οθωμανική φρουρά που χρησιμοποίησε για την πάταξη των ταραχών. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν στις 11 Απριλίου του 1904 το κόμμα του Σοφούλη να χάσει τις εκλογές παρά την αποκατάσταση της τάξης, ενώ ο Αλέξανδρος Μαυρογένης παραιτήθηκε και τη θέση του ανέλαβε ο Ιωάννης Βιθυνός (10 Μαΐου 1904).

Εν κατακλείδι, όλο αυτό το δίπολο ανταγωνισμού που προκλήθηκε κατά τα έτη 1900-1904 με την εμφάνιση του Προοδευτικού κόμματος που κατήγγειλε τη μονοπωλιακή κυριαρχία του Χατζηγιαννικού κόμματος, συνέβαλε στην ωρίμανση και καλύτερη οργάνωση των δύο κομμάτων που πλέον η επιρροή τους επεκτάθηκε σε ολόκληρο το νησί συμπαρασύροντας διαφορετικά μέρη του σαμιακού πληθυσμού, καθώς αναγκάστηκαν να διατυπώσουν πιο σαφείς θέσεις περί του ρόλου του ηγεμόνα και της βουλής στη διοίκηση του νησιού¹¹.

Με την επικράτησή τους οι Χατζηγιαννικοί επιδόθηκαν σε μια σειρά από αντεκδικήσεις εις βάρος μελών ή υποστηρικτών της αντιπολίτευσης με κυριότερη, όμως, στόχευση τον πρωταγωνιστή της που δεν ήταν άλλος από τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Η σπίλωσή του ξεκίνησε με κατηγορίες περί υπεξαίρεσης των χρημάτων που είχε στείλει η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία προκειμένου να απαλλοτριωθούν

⁹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 19

¹⁰ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 455-462

¹¹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 13

κτήματα που σχετίζονταν με την περιοχή των ανασκαφών του Ηραίου με αποτέλεσμα να πετύχουν την παύση των ανασκαφών με την παράλληλη απομάκρυνση τελικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας από τις ανασκαφές. Πίσω από τις ενέργειες αυτές της Χατζηγιαννικής παράταξης κρυβόταν και η προσπάθειά της να καταργήσει κατά την άποψή της κάθε ενέργεια υλοποίησης από τη μεριά του Σοφούλη της εθνικής ιδέας ένωσης του νησιού με την Ελλάδα και της κατάργησης του ηγεμονικού καθεστώτος. Μάλιστα, οι ίδιοι διέδιδαν τη φήμη πως ο Σοφούλης αποτελούσε τον «πράκτορα και αντιπρόσωπο της εθνικής ιδέας» και με τον τρόπο τους προσπάθησαν να ανακόψουν κάθε μορφή συνεργασίας με την Ελλάδα στην οποία εδραζόταν και η Αρχαιολογική Εταιρεία¹².

Η εκδικητική manía των Χατζηγιαννικών κορυφώθηκε τον Δεκέμβριο του 1904, όταν και κατηγορήθηκε για υποκινητής ενόπλου κινήματος στον Δήμο Σπαθάρων και μάλιστα εκδόθηκε και ένταλμα σύλληψής του. Έτσι, τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1905 κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, βέβαια, δε σταμάτησε τη δράση του, αλλά υπέβαλλε και υπόμνημα στον μεγάλο βεζίρη περί αλλαγής στο πολίτευμα της Σάμου. Όπως, άλλωστε, φαίνεται και από επιστολές του ιδίου σε φίλους του πίστευε πως ο ορισμός του ηγεμόνα δεν θα έπρεπε να γίνεται μόνο από την Πύλη, αλλά να χαίρει της εγκρίσεως των Μεγάλων Δυνάμεων κατά το πρότυπο του Λιβάνου, ενώ θεωρούσε πως θα έπρεπε να οργανωθούν λαϊκά συλλαλητήρια και να αποσταλούν δημοψηφίσματα στις Μεγάλες Δυνάμεις προκειμένου να ανατραπεί η εκλογή του ηγεμόνα ως κατεξοχόν εντολοδόχου του Σουλτάνου¹³. Από την άλλη, η ενέργεια του Σοφούλη προς τον μεγάλο βεζίρη προκάλεσε τις αντιδράσεις της Αθήνας, καθώς θεωρούσε πως δεν ήταν ακόμη κατάλληλο το κλίμα για μια τέτοια αλλαγή, αλλά και της οθωμανικής πλευράς που ενέτεινε τον έλεγχο των αρχών του νησιού φοβούμενη ενέργειες από την πλευρά του ελληνικού κράτους για ανατροπή του ηγεμονικού καθεστώτος στο νησί. Παρά τις αντιδράσεις, τελικά, δόθηκε αμνηστία στον Σοφούλη (Απρίλιος 1905) και του επετράπη η επιστροφή του στο νησί.

Η άφιξη του Σοφούλη στο νησί πυροδότησε μια σειρά από ενέργειες εναντίον τόσο των Χατζηγιαννικών όσο και του ηγεμόνα του νησιού, Ιωάννη Βιθυνού, που υποστηριζόταν από την κυβερνητική παράταξη. Έτσι, στα τέλη του 1905, ξεκίνησε η προσπάθεια θήρευσης πολιτευτών της αντίπαλης παράταξης, τακτική προσφιλής και

¹² Θανάσης Καλπαξής, *Αρχαιολογία και Πολιτική. Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Ρέθυμνο 1990, σ. 71-76

¹³ Θανάσης Καλπαξής, *ό. π.*, σ. 71-76

στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές προκειμένου να αποδυναμώνεται η κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Παράλληλα, με σκοπό να πληγεί η παντοδυναμία των αρχηγών του Χατζηγιαννικού κόμματος ως εργοστασιαρχών και ιδιοκτητών βιοτεχνιών με έδρα το Καρλόβασι, ενεργοποιήθηκαν κινητοποιήσεις των εργατών για τη διεκδίκηση περισσότερων εργασιακών προνομίων, ενώ από το Μαραθόκαμπο που αποτελούσε την εκλογική βάση του αρχηγού του Χατζηγιαννικού κόμματος, διακηρύχθηκε η έναρξη του προεκλογικού αγώνα του Σοφουλικού κόμματος. Αποτέλεσμα των δράσεων Σοφούλη είναι η έναρξη και πάλι μιας περιόδου εντάσεων και ταραχών με ένοπλα επεισόδια και από τις δύο παρατάξεις, δικαστικές διώξεις, απειλές και κατάργηση της ελευθεροτυπίας που οδήγησαν στην επέμβαση της Οθωμανικής φρουράς στο νησί κατά εντολή του Σουλτάνου, Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ και στον περιορισμό της σαμιακής αυτονομίας¹⁴.

Η έκρυθμη αυτή κατάσταση αποτυπώθηκε και στις νέες εκλογές της 23^{ης} Απριλίου 1906, τις οποίες κέρδισε το Προοδευτικό κόμμα του Σοφούλη με μικρή πλειοψηφία, όμως, και με εμφανή τα σημάδια απογοήτευσης και κόπωσης του σαμιακού λαού από την προσωποποιημένη αντιπαράθεση των δύο πολιτικών σχηματισμών που παρασυρμένοι από τις εκδικητικές ανταπαντήσεις τους λειτουργούσαν επιβαρυντικά για την πρόοδο του τόπου τους. Στη συνέχεια και μέχρι τις 13 Ιουνίου κατά τη διάρκεια των εργασιών της Γενικής Συνέλευσης, με υπόμνημά του ο Σοφούλης πέτυχε την έγκριση μιας σειράς αιτημάτων προς υποβολή στις Μεγάλες Δυνάμεις, θέτοντας για ακόμη μία φορά το ζήτημα του διορισμού ηγεμόνα που δε θα έπρεπε να αποτελεί εντολοδόχο της Πύλης, αλλά να είναι ομοεθνής και να περιβάλλεται με το κύρος της αναγνώρισης από τις Προστάτιδες Δυνάμεις. Ακόμη, προς επίτευξη καλύτερης οργάνωσης των θεσμικών οργάνων πρότεινε το διακριτό ρόλο των τεσσάρων βουλευτών σε διαφορετικούς τομείς ευθύνης και προς περιορισμό του οθωμανικού ελέγχου στο νησί την αντικατάσταση των οθωμανικών τηλεγραφείων και ταχυδρομείων με αντίστοιχα εγχώρια που θα αναγνωρίζονταν και από τις Μεγάλες Δυνάμεις¹⁵. Μάλιστα, μέσα από την ίδια συνέλευση ορίστηκαν ως πληρεξούσιοι, ο Σοφούλης και ο Χ. Χατζηδημητρίου, προκειμένου να επιδώσουν υπόμνημα με περιεχόμενο παραπλήσιο των παραπάνω στην Πύλη και στους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη που, όμως, τελικά δεν έγιναν δεκτές εκτός από την αντικατάσταση του Ιωάννη Βιθυνού από τον Κωνσταντίνο

¹⁴ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 464-465

¹⁵ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ.466-468

Καραθεοδωρή (6 Αυγούστου 1906) στη θέση του ηγεμόνα, επειδή ο πρώτος είχε πλέον περιέλθει στη δυσμένεια και των δύο παρατάξεων¹⁶.

Αλλά και ο νέος ηγεμόνας δεν κατάφερε να επιφέρει την ομαλότητα στο νησί, καθώς οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και οι μικροκομματικοί ανταγωνισμοί οδηγούσαν ακόμη και σε ένοπλες συμπλοκές απειλώντας την τάξη και την ηρεμία του νησιού. Συχνά αυτές οι αντιπαραθέσεις έπαιρναν τη μορφή προσεταιρισμού μελών της αντίπαλης παράταξης με απώτερο στόχο την εξασφάλιση της πλειοψηφίας κατά τη διάρκεια των εργασιών της Γενικής Συνέλευσης προς εξυπηρέτηση καθαρά ιδιοτελών κομματικών στόχων και όχι του γενικού συμφέροντος, ενώ ενίσχυαν και τη σουλτανική παρέμβαση σε βάρος της αυτονομίας της σαμιακής πολιτείας. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν και οι παρασκηνιακές ενέργειες της Χατζηγιαννικής παράταξης κατά τη διάρκεια των εργασιών της Γενικής Συνέλευσης τον Απρίλιο του 1907 για να πετύχει τη διαρροή πληρεξουσίων από το Σοφουλικό κόμμα που συνέβαλε στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης και οδήγησε ακόμη και στον ξυλοδαρμό του ίδιου του Ιωάννη Χατζηγιάννη στο Βαθύ από υποστηρικτές του Σοφούλη, χωρίς βεβαίως την έγκριση του τελευταίου. Όμως, το γεγονός αυτό οδήγησε τους εκπροσώπους των δύο παρατάξεων να επιδιώκουν σε βάρος της αυτονομίας του νησιού την ανάμειξη της Πύλης για ακόμη μία φορά σχετικά με το ζήτημα της καταλληλότητας του ηγεμόνα, Καραθεοδωρή, καθώς ο Χατζηγιάννης έχοντας μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη επιζητούσε την αντικατάστασή του, ενώ ο Σοφούλης με την υποστήριξη και του σαμιακού λαού την παραμονή του¹⁷. Έτσι, το ζήτημα της απομάκρυνσης του ηγεμόνα εκτός από την ενίσχυση της οθωμανικής παρέμβασης επέφερε και πάλι το διχασμό στο νησί, ενώ για ακόμη μια φορά ο Σοφούλης στις διακηρύξεις του προς το σαμιακό πλήθος τόνισε την ανάγκη η εκλογή του ηγεμόνα να τυγχάνει της έγκρισης του λαού για να διοικεί «ως αυτοτελής και ανεξάρτητος άρχων και όχι ως απλός κομισσάριος της Υψηλής Πύλης». Οι αντιδράσεις του Σοφούλη στο ζήτημα της αντικατάστασης του ηγεμόνα και η άρνησή του να συναντήσει τον αντικαταστάτη του, Γεώργιο Γεωργιάδη είχαν επηρεάσει τους βουλευτές και τους πληρεξουσίους του νησιού με αποτέλεσμα η άφιξη του (30 Αυγούστου 1907) να τύχει αποδοκιμασιών από μεγάλο μέρος του σαμιακού λαού και

¹⁶ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ.467-472

¹⁷ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ.473-476

να εντείνει την καχυποψία της Πύλης περί προσπαθειών ανατροπής του ηγεμονικού καθεστώτος¹⁸.

Η συνεργασία μεταξύ του νέου ηγεμόνα και των τοπικών αρχών και κυρίως του επικεφαλής τους, Θεμιστοκλή Σοφούλη, ήταν καταδικασμένη να αποτύχει, καθώς ο τελευταίος επιθυμούσε διακαώς να ενισχύσει τη σαμιακή αυτονομία μέσω της αναβάθμισης του ρόλου της βουλής ως ισότιμης αρχής με εκείνη του ηγεμόνα σύμφωνα και με όσα ορίζονταν στην Οργανική Διάταξη του 1832 και για τούτο επιζητούσε όχι μόνο ο ηγεμόνας να μην εφαρμόζει διοικητικές πράξεις χωρίς την έγκριση της Βουλής, αλλά και να εκτελεί τις αποφάσεις της¹⁹. Η επιδίωξη αυτή οδήγησε σε οριστικό αδιέξοδο τις σχέσεις ηγεμόνα και Βουλής με αποτέλεσμα τον Οκτώβριο του 1907 να αποσταλεί τηλεγράφημα στην Πύλη με το οποίο αιτούνταν την απομάκρυνση του Γεωργιάδη ως εχθρού των εξουσιαστικών θεσμών του νησιού, ενώ προχώρησε και σε ανοιχτή κατηγορία προς το πρόσωπό του με εγκύκλιο που εξέδωσε προς τους δημάρχους και το λαό του νησιού στην οποία στηλιτευόταν η καχυποψία και η ελλιπής διάθεση συνεργασίας εκ μέρους του ηγεμόνα με τη νόμιμη αιρετή εξουσία της Σάμου²⁰. Ένα μήνα αργότερα, το Νοέμβριο του 1907, η Βουλή και 26 πληρεξούσιοι της Γενικής Συνέλευσης κατέθεσαν υπόμνημα στους απεσταλμένους του Σουλτάνου στο νησί που είχαν έρθει για να διερευνήσουν τη διάσταση μεταξύ του ηγεμόνα και των υπόλοιπων σαμιακών αρχών με τη σύνταξη του κειμένου να την αναλαμβάνει ο ίδιος ο Σοφούλης, ο οποίος υποστήριξε πως η Οργανική Διάταξη του 1832 ανέφερε ρητά τα προνόμια του νησιού αναθέτοντας τη γενική του διοίκηση στη Βουλή, ως καθαρά αντιπροσωπευτικό όργανο του τόπου και του λαού και ότι οι νόμοι αυτοί θα έπρεπε να εφαρμοστούν ακόμη και παρά τη θέληση του ηγεμόνα. Δυστυχώς, όμως, για ακόμη μια φορά τα πάθη και οι ιδιοτελείς στοχεύσεις των αντιμαχόμενων παρατάξεων αναιρούσαν την ομόφωνη διεκδίκηση αιτημάτων που θα βελτίωναν το καθεστώς αυτονομίας του νησιού. Έτσι, η χατζηγιαννική παράταξη απέστειλε κείμενο με περιεχόμενο διαμετρικά αντίθετο προς το υπόμνημα του Σοφούλη εκφράζοντας την άρνησή της να ενισχυθεί ο ρόλος της Βουλής και επιφέροντας διάσταση στο νησί, αποδεικνύοντας για ακόμη μια φορά πως οι αρχές του τόπου είτε από θέση εξουσίας είτε από θέση αντιπολίτευσης υπονόμευαν τις τύχες του νησιού και τελικά εξυπηρετούσαν τον οθωμανικό παρεμβατισμό με τη μικροκομματική τους στάση.

¹⁸ Μανώλης Σοφούλης, *Ημερολόγιο Πολέμου (1906-1941): Σάμος-Βαλκανικοί Πόλεμοι-Μακεδονικός Αγώνας-Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήνα 2007, σ. 20

¹⁹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 32-34

²⁰ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 473-476

Ωστόσο, στις 17 Δεκεμβρίου του 1908 ο Γεωργιάδης αποχώρησε αυτοβούλως από το νησί επικαλούμενος λόγους υγείας και στις 26 του ίδιου μήνα κατέφθασε ο Ανδρέας Κοπάσης ως νέος ηγεμόνας.

Η άφιξη του νέου ηγεμόνα που έκρυβε καθαρά στόχους ενίσχυσης της ηγεμονικής του εξουσίας σε βάρος της αυτονομίας του νησιού καθ' υπόδειξη και του μισέλληνα μεγάλου βεζίρη, Μεχμέτ Φερήτ Πασά²¹, αποτέλεσε την έναρξη μιας ταραχώδους για το νησί περιόδου με ένοπλες συμπλοκές που κατέληξαν στην εντατικοποίηση του οθωμανικού ελέγχου στο νησί. Η αρχή έγινε κατά τη διάρκεια των εργασιών της ετήσιας Γενικής Συνέλευσης (Μάιος του 1908) με τους Χατζηγιαννικούς να προσπαθούν να αλιεύσουν πληρεξούσιους από τη σοφουλική παράταξη διασπείροντας και φήμες περί συνεργασίας της Βουλής και του ίδιου του Σοφούλη με περιθωριακά στοιχεία, όπως λαθρεμπόρους και μπράβους που συνεργάζονταν μάλιστα με τη χωροφυλακή και τους τελωνοφύλακες. Αξίζει, εδώ, να σημειωθεί πως κατά καιρούς και οι δύο παρατάξεις είχαν κατηγορηθεί για τέτοιου είδους συνεργασίες, αλλά στην προκειμένη περίπτωση η Χατζηγιαννική παράταξη βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία αμαυρώνοντας τη φήμη των πολιτικών της αντιπάλων να πετύχει την πλειοψηφία στη Γενική Συνέλευση, η οποία θα εξέλεγε και Βουλή, αλλά και να κερδίσει την εύνοια του ηγεμόνα. Ο Σοφούλης, υπό τον κίνδυνο της αποστασίας των δικών του πληρεξούσιων στη Βουλή, προσπάθησε να επισπεύσει τις διαδικασίες, αλλά ο Κοπάσης σκόπιμα κωλυσιεργούσε, γεγονός που ενέτεινε τις εντάσεις μεταξύ τους και οδήγησε ακόμη και σε ένοπλες διαμάχες. Η κατάσταση εκτροχιάστηκε ακόμη περισσότερο με την εισαγωγή από Σάμιο εργοστασιάρχη της πρώτης σιγαροποιητικής μηχανής από τη Γερμανία που εξόργισε τους υπόλοιπους εργοστασιάρχες και καπνεργάτες με απότοκο την πρόκληση αναταραχών που ανάγκασαν τον ηγεμόνα να αιτηθεί οθωμανικών ενισχύσεων της τάξεως των 200 ανδρών αρχικά. Έτσι, στις 12 Μαΐου 1908, όταν στο Βαθύ κατέφθασε το πλοίο με τις οθωμανικές ενισχύσεις, Σάμιοι κυρίως εργάτες με επικεφαλής τον Σοφούλη από τη μια και τον Εμμ. Χατζιδάκη από την άλλη (που ήταν ο δεύτερος στην ιεραρχία της σοφουλικής παράταξης) κατέφθασαν στο ηγεμονικό μέγαρο πιέζοντας τον Κοπάση να μην επιτρέψει την αποβίβαση των οθωμανικών δυνάμεων, ενώ κατευθυνόμενοι μαζί του προς το λιμάνι παρατάχθηκαν σε θέση μάχης. Εκεί, η έλλειψη ψυχραιμίας κατέληξε τελικά σε ανταλλαγή πυρών με Τούρκους στρατιώτες, αλλά και μερικούς Σαμίους να σκοτώνονται και να επικρατεί

²¹ Διονύσης Χουρχούλης, *ό. π.*, σ. 35

αναβρασμός με συλλήψεις Τούρκων. Η έκρυθμη κατάσταση ανάγκασε τον Κοπάση, που αρχικά είχε συλληφθεί από τη σαμιακή χωροφυλακή, αλλά στη συνέχεια αφέθηκε ελεύθερος, να κλειστεί μαζί με αρκετούς Τούρκους στρατιώτες στο ηγεμονικό μέγαρο, καθώς πλήθος κυρίως ενόπλων νέων έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το Βαθύ εξεγειρόμενοι για την προάσπιση της ελευθερίας του νησιού. Τις επόμενες μέρες περιπολίες των ενόπλων νεαρών με επικεφαλής τους, τον Γεώργιο Σοφούλη (ξάδερφο και στενό συνεργάτη του Θ. Σοφούλη), περιδιάβαιναν στους ερημωμένους δρόμους του νησιού προσπαθώντας να περιστείλουν την οθωμανική επέμβαση.

Εκείνο, όμως, που δεν πρέπει να παροραθεί, είναι πως σε μια τόσο κρίσιμη για το νησί περίσταση, δεν επετεύχθη η ομοψυχία των δύο παρατάξεων, παρά τις ελπίδες των πολιτών, αλλά αντίθετα η Χατζηγιαννική με τον επικεφαλής της, τον Μανουήλ Νικολαΐδη, συντάχθηκε με τον ηγεμόνα και μάλιστα στις 14 Μαΐου του 1908 πολλοί από τους ενόπλους που ανήκαν στην αντιπολιτευτική παράταξη απομακρύνθηκαν από τις θέσεις ελέγχου του νησιού. Επιπλέον, όταν νέο οθωμανικό πλοίο κατέφθασε στο Βαθύ για να διερευνήσει πως εξελισσόταν η κατάσταση στο νησί, ο Κοπάσης κατέθεσε στους επικεφαλής του πληρώματος εκθέσεις περί εγκληματικής εξέγερσης στο νησί που ανέτρεψε το νόμιμο καθεστώς της ηγεμονίας. Τα κείμενα αυτά έδωσαν το έναυσμα στην Πύλη να προβεί σε ενημερώσεις προς τους Πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων περί της παράνομης στάσης μιας μειοψηφίας, όπως το παρουσίασαν, των Σαμίων πολιτών και περί επιτακτικής ανάγκης αποστολής στρατού καταστολής των ταραχοποιών στοιχείων. Έτσι σε διάστημα δύο ημερών είχε αγκυροβολήσει στο Βαθύ το μεγαλύτερο μέρος του οθωμανικού στόλου, ενώ ο Κοπάσης είχε καταφέρει να ανακτήσει τον έλεγχο του νησιού και των δυνάμεων ασφαλείας εκμεταλλευόμενος την έλλειψη ενότητας των δύο παρατάξεων και την υποστήριξη των χατζηγιαννικών²². Προκειμένου οι δύο κυριότεροι εκπρόσωποι της σοφουλικής παράταξης, Σοφούλης και Χατζιδάκης, να αποφύγουν τη σύλληψη, διέφυγαν από το νησί μαζί και με άλλους συνεργάτες τους σε σαμιώτικα ιστιοφόρα και κατέφυγαν στον Πειραιά από όπου με υπομνήματά τους κατήγγειλαν τις ενέργειες του Κοπάση και των χατζηγιαννικών στους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων στην Αθήνα, χωρίς να άρουν την καχυποψία προς το πρόσωπό τους περί αλυτρωτισμού και χωρίς να καταφέρουν την οποιαδήποτε παρέμβαση απέναντι στην τουρκική βιαιότητα. Το επόμενο διάστημα ο Κοπάσης επέβαλε δικτατορική διακυβέρνηση στο νησί έχοντας

²² Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 500-508

στο πλευρό του οθωμανικές ενισχύσεις 4.000 ανδρών οι οποίοι και κατέλαβαν κτίρια στο Βαθύ και βασικές θέσεις, καταλύοντας το καθεστώς αυτονομίας και αντικαθιστώντας βουλευτές, πληρεξούσιους της Γενικής Συνέλευσης και δημοσίους υπαλλήλους με μέλη της χατζηγιαννικής παράταξης, ενώ παράλληλα προχώρησε και σε απολύσεις της πλειοψηφίας των δημάρχων. Το ίδιο κλίμα δικτατορίας και τρομοκρατίας επικράτησε και κατά τη σύγκληση της Γενικής Συνέλευσης του νησιού στις 4 Ιουνίου 1908 κατά την οποία προέδρευσε ο κυρίαρχος της χατζηγιαννικής παράταξης, Μανουήλ Νικολαΐδης.

Παράλληλα, η άνοδος στην εξουσία του κινήματος των Νεοτούρκων και η συνακόλουθη ψήφιση συντάγματος με το οποίο καταργούνταν πολλά από τα προνόμια των μειονοτήτων στο οθωμανικό κράτος λειτούργησαν επιβαρυντικά για την κατάσταση στο νησί της Σάμου, το οποίο περιήλθε σε καθεστώς υποτέλειας ικανοποιώντας και τις επιδιώξεις του ηγεμόνα του. Τον Ιούλιο του 1908 μέλη των Νεοτούρκων πραγματοποίησαν επίσκεψη στη Σάμο προκειμένου να εξετάσουν ενδελεχώς την κατάσταση στο νησί, γεγονός που δεν το άφησε στην τύχη του ο Κοπάσης, προκειμένου να αυτοπαρουσιαστεί ως ο θεματοφύλακας της υποτέλειας του νησιού στην Πύλη, ενώ στη συνέχεια έχοντας εδραιώσει την εξουσία του στο νησί έστησε τον Σεπτέμβριο του 1908 δίκη στην οποία προέδρευσε ο Ηρακλής Θαλασσινός, μέλος της χατζηγιαννικής παράταξης που πλέον είχε πλήρως συμπλεύσει με τον ηγεμόνα, προκειμένου να καταδικαστούν ερήμην τους οι διακόσιοι κινηματίες του Μαΐου του 1908 και να επιβληθεί η ποινή του θανάτου στους δεκαεννέα πρωταγωνιστές-υπαίτιους του κινήματος μέσα στους οποίους φυσικά ανήκαν και ο Θεμιστοκλής Σοφούλης με τον Εμμανουήλ Χατζιδάκη²³.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η αυξανόμενη εξουσία του Κοπάση και ο αυταρχισμός του τον οδήγησαν σε ρήξη ακόμη και με τους άλλοτε συντρόφους του Χατζηγιαννικούς, ιδιαίτερα όταν ο αρχηγός τους, Μανουήλ Νικολαΐδης θέλησε να περιορίσει την ανησυχητική εξουσιαστική δύναμη του ηγεμόνα αιτούμενος την αναγέννηση του ρόλου της Βουλής στη διοίκηση. Ο Κοπάσης απάντησε με κατάργηση του Νικολαΐδη από το αξίωμα του βουλευτή (31 Αυγούστου 1909). Η τελευταία αυτή ενέργεια του ηγεμόνα θα συνενώσει Χατζηγιαννικούς και Σοφουλικούς στην προσπάθεια να απομακρύνουν τον πρώτο από τον ηγεμονικό θώκο, όμως η βελτίωση των οικονομικών του νησιού και της παραγωγής τα έτη 1909-1911, λόγω καλύτερων

²³ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 509-511

κλιματολογικών συνθηκών και τιμών των γεωργικών προϊόντων, θα επιφέρει ηρεμία στους κατοίκους του νησιού που παρά την αντιπάθειά τους προς τον Κοπάση δε θα δραστηριοποιηθούν εναντίον του²⁴. Έτσι, από το 1908 μέχρι και τις αρχές του 1912 ο Κοπάσης επιβάλλοντας τη δικτατορία του στο νησί θα το οδηγήσει σε καθεστώς υποτέλειας μέχρι τη δολοφονία του το Μάρτιο του 1912.

1.4. Η απελευθέρωση της Σάμου και η ένωσή της με την Ελλάδα

Η αυταρχικότητα του Κοπάση, ως ηγεμόνα της Σάμου, και οι δολοπλοκίες του προκειμένου να επιβάλει το νησί σε υποτέλεια, κατέληξαν στη δολοφονία του στις 9 Μαρτίου του 1912 από έναν πληρωμένο δολοφόνο, τον Σταύρο Μπερέτη που ανήκε στο Μακεδονικό Κομιτάτο και κατέφθασε στο νησί για να εκτελέσει την απόφαση μιας οργάνωσης Σαμίων αυτοεξόριστων στην Αθήνα, όπως εικάζεται²⁵. Η Πύλη περιορίστηκε σε οργισμένη αντίδραση θεωρώντας τη δολοφονία μέρος ενός σχεδίου για την κατάπαυση της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, αλλά δεν επενέβη στρατιωτικά, καθώς βρισκόταν σε πολεμική αναμέτρηση με την Ιταλία, η οποία εφάρμοζε επεκτατικό σχέδιο προς την Ανατολή, καταλαμβάνοντας τα Δωδεκάνησα και αποκλείοντας δια θαλάσσης τα παράλια της Μ. Ασίας. Ωστόσο, απέστειλε στη θέση του Κοπάση, τον Γρηγόριο Βεγλερή (22 Μαρτίου 1912).

Από την άλλη, ο ιταλοτουρκικός πόλεμος στο Αιγαίο αποδυνάμωνε το οθωμανικό κράτος στρατιωτικά και ναυτικά, ενώ και οι βαλκανικές συμμαχίες Σέρβων και Βούλγαρων και αργότερα Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών στη Μακεδονική επικράτεια απειλούσαν τη σταθερότητά του. Συνάμα και οι Μεγάλες Δυνάμεις φαίνονταν να προσανατολίζονται προς ένα διαμοιρασμό των ευρωπαϊκών εδαφών της παρακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας, πράγμα που πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες αργότερα με τους Α΄ και Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και βέβαια στη συνέχεια με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όλες αυτές οι εξελίξεις προοιωνίζονταν ευνοϊκές και για το σαμιακό ζήτημα, αρχής γενομένης από τις 5 Απριλίου του 1912, όταν από το λιμάνι του Βαθέος, το ιταλικό θωρηκτό «Emanuele Filiberto» και το τορπιλοβόλο «Ostro» άρχισαν να πυρπολούν τον στρατώνα της τοπικής οθωμανικής φρουράς καταστρέφοντάς τον. Λόγω του χάους που επικράτησε και του φόβου, οι Οθωμανοί αξιωματικοί και οπλίτες του νησιού τράπηκαν σε φυγή μαζί με τη φρουρά των φυλακών με αποτέλεσμα να απελευθερωθούν οι κρατούμενοι κινηματίες του Μαΐου

²⁴ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 514-522

²⁵ Διονύσης Χορχούλης, *ό. π.*, σ. 51

του 1908, στους οποίους αργότερα δόθηκε και αμνηστία κατ' λαϊκή απαίτηση. Επιπλέον, από τις 18 Μαΐου του 1912 στο νησί απέμεινε μόνο ένας οθωμανικός λόχος, καθώς η Πύλη μετέφερε τα στρατεύματα στα παράλια της Μ. Ασίας για να αντιμετωπίσει την ιταλική εισβολή. Όλα αυτά ενίσχυσαν το πατριωτικό αίσθημα των Σαμιών πολιτών οι οποίοι άρχισαν να διαβλέπουν πως οι συνθήκες ήταν κατάλληλες για τη διεκδίκηση της αυτονομίας του νησιού. Ακόμη και τα πολιτικά πάθη και αντιπαραθέσεις των άλλοτε ορκισμένων εχθρικών παρατάξεων, της Χατζηγιαννικής και της Σοφουλικής, είχαν σιγάσι στο κοινό όραμα της απελευθέρωσης του νησιού από την οθωμανική κυριαρχία.

Πλέον, δε φαινόταν να υπάρχει κανένα πρόσκομμα για την επιστροφή του Σοφούλη στο νησί, ο οποίος παρά τις αντιδράσεις του Βεγλερή και των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων του νησιού να αποτρέψουν την αποβίβασή του, πάτησε το πόδι του στο Βαθύ στις 26 Μαΐου 1912 μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού ως σύμβολο του πατριωτικού και φιλελεύθερου ιδεώδους²⁶. Μάλιστα, δύο μέρες αργότερα θα εκφωνήσει από το σπίτι του λόγο με τον οποίο θα ζητήσει από τον σαμιακό λαό να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, να αναλογιστεί τα λάθη του και να καταστεί υπεύθυνος δημιουργός ενός καλύτερου μέλλοντος για τον τόπο του. Για να αποφύγει, όμως, την πρόκληση νέων ταραχών με την παρουσία του στο νησί λόγω της προηγούμενης καταδίκης του και της ύπαρξης ακόμη στη Σάμο οθωμανικής στρατιωτικής δύναμης, αποφάσισε να μεταβεί στην Πάτμο, όπου εκεί συγκεκριμένοι αντιπρόσωποι των νησιών της Δωδεκανήσου θα συζητούσαν για το μέλλον αυτών, καθώς βρίσκονταν υπό ιταλική κατοχή με στόχο να αιτηθούν την ένωσή τους με την Ελλάδα ή έστω να περιέλθουν σε καθεστώς αυτονομίας. Όταν, όμως, στη συνέχεια ο Σοφούλης μετέβη στην Αθήνα, ο Βεγλερής εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία, καθώς τον θεωρούσε πάντοτε επικίνδυνο, να εκδώσει διάταγμα (1 Ιουνίου 1912) σύμφωνα με το οποίο παραχωρούνταν αμνηστία σε όλους τους κινηματίες του 1908 πλην του Σοφούλη, γεγονός που λειτούργησε επιβαρυντικά για τον ηγεμόνα, καθώς πολλοί Σαμιώτες παραιτήθηκαν από τα αξιώματά τους, ενώ οι περισσότεροι αρνούσαν να συνεργαστούν μαζί του απομονώνοντάς τον πολιτικά. Συνάμα, η μη χορήγηση αμνηστίας προς τον Σοφούλη του απέδωσε ηρωικές διαστάσεις προετοιμάζοντας το έδαφος να ηγηθεί πανηγυρικά επαναστατικού κινήματος στο νησί.

²⁶ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 545

Από την Αθήνα ο Σοφούλης ξεκίνησε επαφές με Κρήτες μακεδονομάχους, ζητώντας τη συμβολή τους για ένοπλη επέμβαση στο νησί προκειμένου να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία. Άλλωστε και το νησί της Κρήτης βρισκόταν σε παρόμοιο καθεστώς με εκείνο της Σάμου. Από την άλλη, δεν απευθύνθηκε στον Βενιζέλο, ο οποίος δε θεωρούσε ακόμη έτοιμη τη χώρα να ηγηθεί ενός αλυτρωτικού αγώνα, αφού δεν πίστευε στην επιτυχία μονομερών ενεργειών, αλλά μιας συνολικής πολυμέτωπης προσπάθειας απελευθέρωσης των αλύτρωτων τόπων, όταν πλέον το ελληνικό κράτος θα είχε κατορθώσει να προετοιμαστεί οικονομικά και στρατιωτικά συνυπολογίζοντας και τις διεθνείς συγκυρίες με την αλλαγή πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων. Ωστόσο, η ξαφνική αποτίναξη των τουρκικών αρχών στην Ικαρία, όπου το επαναστατικό κίνημα κατόρθωσε επιτυχώς στις 17 Ιουλίου του 1912 να απελευθερώσει το νησί με την ανάληψη της διοίκησής του από εννεαμελή επιτροπή πολιτών του, έδωσε νέα ώθηση και στο σαμιακό ζήτημα. Η τελευταία αυτή εξέλιξη θορύβησε τις Μεγάλες Δυνάμεις που δεν επιθυμούσαν κλιμάκωση του επαναστατικού αναβρασμού και στη Σάμο, ενώ μαίνονταν ο ιταλοτουρκικός πόλεμος και η ένταση στα Βαλκάνια διογκωνόταν. Έτσι κατέφθασαν στο Βαθύ ένα βρετανικό και ένα γαλλικό πολεμικό πλοίο, καθώς και ο Ρώσος πρόξενος της Σμύρνης, για να αποτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη. Εντούτοις, στις 14 Αυγούστου του 1912, σαμιακό πλήθος ξεχύθηκε στους δρόμους απαιτώντας την απομάκρυνση της οθωμανικής φρουράς, ενώ η Βουλή παρέδωσε υπόμνημα στους ξένους αντιπροσώπους που εν πολλοίς επαναλάμβανε τα όσα είχε αναφέρει ο Σοφούλης στο υπόμνημά του το 1906 για την αποπομπή του τότε ηγεμόνα Βιθυνού.

Στα τέλη Αυγούστου και στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1912 άρχισε το επαναστατικό κίνημα να οδηγείται πλέον προς την υλοποίησή του. Παρόλο που ο Σοφούλης είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει μικρό αριθμό Κρητών οπλαρχηγών και άλλων Ελλήνων αγωνιστών, είχε ήδη έρθει σε συνεννόηση με τα πιο κοντινά στελέχη της παράταξής του στο νησί, ώστε να βρίσκονται σε ετοιμότητα και να τον αναμένουν στον όρμο του Μαραθοκάμπου²⁷. Τελικώς στις 7 Σεπτεμβρίου διακόσιοι περίπου ένοπλοι βρίσκονταν σε ετοιμότητα προκειμένου να υποδεχτούν τον Σοφούλη με τους επαναστάτες συνεργούς του, ο οποίος μάλιστα πρώτα πέρασε από την απελευθερωμένη Ικαρία συγκεντρώνοντας και Ικάριους εθελοντές. Όλοι αυτοί συνενώθηκαν και προχώρησαν προς το Καρλόβασι²⁸, έχοντας πλέον στο πλευρό τους και μέλη της

²⁷ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 555-557

²⁸ Γιώργος Πετσιβάς (επιμ.), *Απομνημονεύματα Ιωάννου Καραβίτη – Ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος. Η Απόβαση στη Σάμο. Ο Κρητικός Αγών*, Αθήνα 2001, σ. 76-85

χατζηγιαννικής παράταξης, με κυριότερους, τον Ιωάννη Χατζηγιάννη και τον Εμμανουήλ Βλιάμο. Εκεί, λοιπόν, αρχικά οργανώθηκε συλλαλητήριο και στη συνέχεια συντάχθηκε ψήφισμα με το οποίο αιτούνταν οι συγκεντρωμένοι να εφαρμοστούν πλήρως τα όσα όριζε ο Οργανικός Χάρτης του 1832 και να απομακρυνθεί η οθωμανική στρατιωτική δύναμη του νησιού. Υπόσχονταν, επίσης, πως θα αγωνιστούν με κάθε τρόπο και μέσο και εξουσιοδοτούσαν τον Σοφούλη ως τον κυριότερο εκπρόσωπό τους. Το ψήφισμα παραδόθηκε στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων και στη Βουλή που το διαβίβασε με τη σειρά της στον ηγεμόνα του νησιού ζητώντας την άμεση απομάκρυνση της οθωμανικής φρουράς.

Αλλά και μέσα από προκήρυξή του ο Σοφούλης στις 7 Σεπτεμβρίου του 1912 στο Καρλόβασι προσπάθησε να εξάψει το πατριωτικό και επαναστατικό φρόνημα των Σάμιων, ώστε να εξαλείψει κάθε μορφή ανησυχίας ή αμφιβολίας περί επιτυχίας του κινήματος απέναντι σε μία οθωμανική φρουρά που είχε πλέον προωθηθεί και συσπειρωθεί στο Βαθύ σε αμυντική γραμμή και που διέθετε βαρύ οπλισμό. Για να ενισχυθεί το επαναστατικό ρεύμα διενεργήθηκαν έρανοι προκειμένου να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα μέσα για εφοδιασμό των επαναστατών σε τρόφιμα και πολεμοφόδια, ενώ ανανεώθηκε ο αριθμός των ενόπλων με εθελοντές που έσπευσαν να μεταβούν στους Μυτιληνιούς (έδρα του αρχηγείου τους). Στις 10 Σεπτεμβρίου σημειώθηκε η πρώτη σύγκρουση με απώτερο στόχο των Σάμιων επαναστατών η αποκοπή των διόδων ανεφοδιασμού και ενισχύσεων των οθωμανών με στρατό στο ανατολικό τμήμα του νησιού από τα παράλια της Μικράς Ασίας²⁹. Τελικά, παρά την άφιξη βρετανικού και γαλλικού πολεμικού πλοίου στο Βαθύ προκειμένου να διαφυλάξουν τον άμαχο πληθυσμό και παρά τις προσπάθειες του Σοφούλη να εμπλέξει τους Ιταλούς λόγω του πολέμου τους με τους Τούρκους στο Αιγαίο και στα Μικρασιατικά παράλια για να αποτραπεί οθωμανική ενίσχυση και παρέμβαση στο νησί, αυτό δεν μπόρεσε να κατορθωθεί, αφού στις 12 Σεπτεμβρίου οι Τούρκοι αποβίβασαν ένα τάγμα και κατάφεραν να πάρουν υπό τον έλεγχό τους το ανατολικό τμήμα του νησιού. Μετά από αυτό, αποφασίστηκε από τον Βεγλερή, τον Σοφούλη και τον αρχηγό των στρατιωτικών οθωμανικών δυνάμεων πενθήμερη ανακωχή (13-18 Σεπτεμβρίου του 1912) ενώπιον των κυβερνητών των πολεμικών πλοίων που βρίσκονταν στο Βαθύ. Η ανακωχή αυτή εκ μέρους του οθωμανικού κράτους οφειλόταν και στη γενικότερη ανησυχία που το περιέβαλλε και στην προσπάθεια να κερδίσει

²⁹ Μανώλης Σοφούλης, *ό. π.*, σ. 28-31

χρόνο, καθώς ο κλοιός έσφιγγε ακόμη περισσότερο και η εχθρότητα μεταξύ των Βαλκανικών κρατών και των Οθωμανών προμήνυε το πολεμικό κλίμα που ακολούθησε με την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου³⁰.

Το ίδιο διάστημα λόγω του κενού εξουσίας που είχε προκύψει στο νησί και της γενικότερης ανησυχίας για αποβίβαση και άλλων οθωμανικών ενισχύσεων άρχισε να αναπτύσσεται ένα φιλογαλλικό ρεύμα στο νησί που ενισχυόταν και από την ίδια τη γαλλική κυβέρνηση περί κατοχής κατά το πρότυπο των Ιταλών στα Δωδεκάνησα ή υπαγωγής του νησιού σε καθεστώς ελέγχου υπό την επιρροή των Γάλλων. Απέναντι σε αυτήν τη φημολογία άμεση ήταν η αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης δια του υπουργού εξωτερικών, Λάμπρου Κορομηλά, ο οποίος συμβούλεψε το ελληνικό προξενείο της Σάμου, αλλά και τον Σοφούλη λίγο αργότερα, να αναλάβουν δράση περιορισμού του φιλογαλλικού κλίματος και να ζητήσουν από τους κυβερνήτες του βρετανικού και του γαλλικού πολεμικού πλοίου που βρίσκονταν στο Βαθύ να μην επιτρέψουν την αποβίβαση οθωμανικών ενισχύσεων. Ακόμη, δόθηκε εντολή στην ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης να αιτηθεί προς τις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε και αυτές με τη σειρά τους να προβούν στις κατάλληλες ενέργειες προκειμένου να αποφευχθεί οθωμανική απόβαση στο νησί και να αποχωρήσουν οι ήδη υπάρχουσες οθωμανικές δυνάμεις. Οι δυσμενείς ιστορικές συγκυρίες για τους Οθωμανούς τόσο στα Βαλκάνια, όσο και στη Μικρά Ασία με τους Ιταλούς, ανάγκασαν τους πρώτους σε συμφωνία απομάκρυνσης των φρουρών τους από το νησί, κάτι που διατάχθηκε και από τις ίδιες τις Μεγάλες Δυνάμεις με τηλεγράφημα στις 19 προς 20 Σεπτεμβρίου υποσχόμενες, όμως, την ασφαλή μεταφορά τους στα παράλια της Μικράς Ασίας. Ακόμη και ο Σοφούλης, ως εγγυητής της σταθερότητας στο νησί, ο οποίος μέσα και από τις διακηρύξεις του προς το Σαμιακό λαό είχε αναγάγει την επαναστατική εξουσία του νησιού ως την ανώτερη αρχή στις αποφάσεις της οποίας έπρεπε να συμμορφωθούν όλοι, ανέλαβε, κατόπιν συμφωνίας και με τους Ιταλούς, την ανεμπόδιστη αποχώρηση των οθωμανικών φρουρών στις 23 Σεπτεμβρίου 1912 σε τέσσερα σαμιακά ιστιοφόρα φέροντα τη σημαία της Ηγεμονίας Σάμου³¹.

Ύστερα από τα γεγονότα αυτά, οι επαναστάτες με τον αρχηγό τους, Θ. Σοφούλη, κατέπλευσαν στο Βαθύ υπό τις επευφημίες του σαμιακού λαού, ενώ μετά από συζητήσεις αποφασίστηκε η κατάργηση των αρχών και του ηγεμόνα και εκδόθηκε

³⁰ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 563-565

³¹ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 566-567

διάταγμα για επικείμενες εκλογές στις 28 Σεπτεμβρίου με στόχο τη σύγκληση διπλής συνέλευσης. Στις εκλογές αυτές συμμετείχαν όλοι οι Σάμιοι από 21 ετών και πάνω, προσωρινός πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης εκλέχτηκε ο Ιωάννης Χατζηγιάννης και στη συνέχεια οριστικός ο Θεμιστοκλής Σοφούλης που αναδείχτηκε στην κυρίαρχη ηγετική φυσιογνωμία του νησιού. Ακόμη, η εθνοσυνέλευση χορήγησε αμνηστία στους κινηματίες του Μαΐου του 1908 στους οποίους ανήκε και ο Σοφούλης, ενώ του ανατέθηκε και η σύνταξη σχεδίου νέου Καταστατικού Χάρτη της Σαμιακής Πολιτείας. Απέναντι σε αυτές τις εξελίξεις, ο Βεγλερής δεν κατόρθωσε να βρει πλέον υποστηρικτές, καθώς οι αποφάσεις έχαιραν εκτιμήσεως και αποδοχής και από τις δύο άλλοτε αντίπαλες παρατάξεις. Μόνο οι γενικοί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδιαίτερα της ρωσικής πλευράς αρχικά υποστήριξαν τον απομονωμένο ηγεμόνα, αλλά αυτή η ενέργειά τους έκανε τους πληρεξουσίους της εθνοσυνέλευσης και τον Σοφούλη να επισπεύσουν τις διαδικασίες έγκρισης του νέου Καταστατικού Χάρτη, τον οποίο μαζί με το ανάλογο υπόμνημα κατέθεσαν στους προξένους που βρίσκονταν στο νησί αιτούμενοι την απομάκρυνση του ηγεμόνα και την ανάθεση της διοίκησης από τη Βουλή³².

Η έκρηξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου τον Οκτώβριο του 1912 με τις βαλκανικές χώρες, μέσα στις οποίες συγκαταλέγονταν και η Ελλάδα, να κηρύττουν τον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Μακεδονική Επικράτεια ανάγκασε τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων να μεταβούν στη Σμύρνη προς αναμονή οδηγιών από τις χώρες τους, αφήνοντας σε εκκρεμότητα το θέμα του ηγεμόνα, αλλά εκφράζοντας την πεποίθηση της εύρεσης μιας λύσης για το σαμιακό ζήτημα μέσα σε κλίμα ειρήνευσης και ασφάλειας στο νησί. Την αποχώρησή τους ακολούθησαν λίγο αργότερα και τα δύο πολεμικά πλοία των Βρετανών και των Γάλλων, ενώ τη διοίκηση ανέλαβε η Βουλή, την ασφάλεια του τόπου πολιτοφυλακή απαρτιζόμενη από Σάμιους και την προεδρεία της εθνοσυνέλευσης ο Σοφούλης που πλέον αποτελούσε τον κύριο ρυθμιστή και ηγέτη του σαμιακού ζητήματος³³.

Στις 22 Οκτωβρίου του 1912 ο Σοφούλης απέστειλε στους εκπροσώπους των τριών Δυνάμεων σχέδιο νέου Χάρτη για το σαμιακό πολίτευμα το οποίο αποσκοπούσε στην εδραίωση και ενδυνάμωση της σαμιακής αυτονομίας. Πιο συγκεκριμένα, όριζε η εκτελεστική εξουσία να ασκείται από τον ηγεμόνα μέσω των τεσσάρων συμβούλων

³² Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 568-569

³³ Ιωάννης Βακιρτζής, *ό. π.*, σ. 569-570

του, των Οικονομικών, των Εσωτερικών, της Δικαιοσύνης και της Εθνικής Οικονομίας, που θα εκλέγονταν από τη Βουλή με μυστική ψηφοφορία και θα ήταν δυνατό να αντικατασταθούν μόνο από τη Συνέλευση και όχι τον ηγεμόνα. Ακόμη, η σύγκληση της Συνέλευσης θα γινόταν μια φορά ανά έτος και αν δεν τη συγκαλούσε ο ηγεμόνας, οριζόταν η αυτοδίκαιη σύγκλησή της, την 1 Ιουνίου. Όσον αφορά τον ηγεμόνα εκφράστηκαν πάγιες θέσεις του παρελθόντος, όπως να είναι ομόδοξος και ομογενής, να μην έχει αναλάβει αξίωμα στο οθωμανικό κράτος και η επιλογή του να γίνεται από τις Προστάτιδες Δυνάμεις και η επικύρωση αυτής συμβολικά από την Πύλη, η οποία δε θα είχε, πλέον, την αρμοδιότητα καθαίρεσης ή αντικατάστασής του. Τέλος, απαγορευόταν η προσέγγιση του νησιού από οποιαδήποτε οθωμανική στρατιωτική δύναμη³⁴.

Οι επιτυχίες των Ελλήνων στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο και η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης γέμισαν με ενθουσιασμό τους Σάμιους, οι οποίοι, πλέον, έπαψαν να ορέγονται την εδραίωση ενός καθεστώτος πραγματικής αυτονομίας και ονειρεύονταν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, όπως διαφαίνεται και στη διακήρυξη της Εθνοσυνέλευσης στο Βαθύ, στις 11 Νοεμβρίου 1912, υπό την προεδρία του Θεμιστοκλή Σοφούλη κατά την οποία καλούσαν τον Έλληνα Βασιλιά και την ελληνική κυβέρνηση να εγκρίνουν «*την Ένωσιν της Σάμου μετά του Ελευθέρου Ελληνικού Βασιλείου*», ώστε το νησί να αποτελέσει μέρος ενός αδιαίρετου και ενιαίου Ελληνικού Κράτους. Σε αυτήν την εθνοσυνέλευση πρέπει να αναφερθεί πως ορίστηκαν πέντε επίτροποι με εξουσίες υπουργού, ενώ πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης μέχρι την ένωσή της με την Ελλάδα διορίστηκε ο Σοφούλης και οι αποφάσεις της εκδίδονταν εν ονόματι του βασιλέως των Ελλήνων³⁵. Μάλιστα, ως συμβολική κίνηση της ενώσεως αποφασίστηκε η έπαρση της ελληνικής σημαίας στο ηγεμονικό μέγαρο από τον ίδιο τον Σοφούλη και τον μητροπολίτη Σάμου, ενώ ο ηγέτης του σαμιακού επαναστατικού αγώνα απέστειλε και επιστολή στον Βενιζέλο στην οποία του ζητούσε να αποδεχτεί την ένωση. Προς επίσπευση και επισημοποίηση της διαδικασίας της ένωσης στάλθηκε πενταμελής επιτροπή στον Πειραιά προκειμένου να επιδώσει στην Ελληνική Κυβέρνηση το ψήφισμα της ένωσης. Παράλληλα, αρκετοί Σάμιοι νεαρής ηλικίας συμμετείχαν ως εθελοντές στις μάχες του ελληνικού στρατού στη Μακεδονία και την Ήπειρο, ενώ διενεργήθηκαν και έρανοι με σκοπό την υλική ενίσχυση του ελληνικού

³⁴ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ.70-71

³⁵ Αγγέλα Χατζημιχάλη, «Η περίοδος της προσωρινής κυβέρνησης Σάμου 1912-1914», στο: *Απόπλους*, τχ. 54-56 (2012), σ. 178-186

αγώνα, όπως η παράδοση στον ίδιο τον Βενιζέλο επιταγής 100.000 φράγκων που αποτελούσε την πρώτη δόση του εράνου³⁶. Από την πλευρά του ο Ελευθέριος Βενιζέλος και τα μέλη της κυβέρνησης δεν προέβησαν σε κάποια ενέργεια αρχικά, καθώς ακόμα μαίνονταν οι μάχες στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο τόσο στο Μακεδονικό έδαφος, όσο και στο Αιγαίο και η αναμονή από την έκβαση των αγώνων δεν άφηνε περιθώρια περί ανάμειξης και στο σαμιακό ζήτημα.

Έτσι μέχρι το 1913 δεν υπήρξε κάποια σημαντική εξέλιξη στο σαμιακό ζήτημα, αλλά από την πλευρά της η Εθνοσυνέλευση των Σαμίων δε σταμάτησε να αγωνίζεται για την ένωση στέλνοντας στη Διάσκεψη του Λονδίνου υπόμνημα προς τους πρεσβευτές των Προστάτιδων Δυνάμεων με το οποίο εκφραζόταν αναφανδόν η επιθυμία τους για ένωση με το Ελληνικό βασίλειο. Η συνέχιση του Βαλκανικού πολέμου και οι συνεχόμενες επιτυχίες των Βαλκανικών συμμάχων έναντι των Οθωμανών κατά τους πρώτους μήνες του 1913, οδήγησαν την ελληνική κυβέρνηση να προβεί σε μια σειρά από ενέργειες για την ενσωμάτωση, πλέον, του νησιού στην Ελλάδα με την αποστολή την 1 Μαρτίου υπό τον μοίραρχο Πέτρο Γκίνη του οπλιταγωγού «Θεσσαλία», του θωρηκτού «Σπέτσαι» και των αντιτορπιλικών «Νίκη και Βέλος», από τα οποία αποβιβάστηκαν στρατιωτικές ελληνικές δυνάμεις επισημοποιώντας την ένωση του νησιού με το ελληνικό κράτος. Επιπλέον, ενισχύθηκε η τοπική χωροφυλακή με την αποστολή δύο αξιωματικών και δύο υπαξιωματικών, καθώς και 60 οπλιτών, σύμφωνα και με αίτημα του Σοφούλη προς τον Βενιζέλο προκειμένου να ενισχυθεί η ασφάλεια του νησιού από το λαθρεμπόριο, τις ληστρικές επιδρομές από τα Μικρασιατικά παράλια, αλλά και του διαφαινόμενου κινδύνου να επιχειρηθεί απόβαση στο νησί στρατιωτικών οθωμανικών δυνάμεων προς κατάληψή του. Στο έργο της διετούς κυβερνήσεως του νησιού από τον Σοφούλη συγκαταλέγονται και οι προσπάθειες εξυγίανσης της εκπαίδευσης με την απόλυση των λιγότερο ικανών και την αντικατάστασή τους από περισσότερο αξιόλογους εκπαιδευτικούς μέσα και από ένα σύστημα αξιολόγησης.

Στα μειονεκτήματα αυτής της διακυβέρνησης θα πρέπει να επισημανθεί η κακή οικονομική κατάσταση του νησιού, η κακοδιαχείριση του δημόσιου πλούτου, η συνεχόμενη διατίμηση των προϊόντων, η ελλιπής επικοινωνία με τον Πειραιά, την Κωνσταντινούπολη και τα Μικρασιατικά παράλια λόγω και του πολέμου με τεράστιες επιπτώσεις στο σαμιακό εμπόριο και κατ' επέκταση στα διαφυγόντα κέρδη, η

³⁶ Αγγέλα Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 180

απαγόρευση μετανάστευσης των νέων ανθρώπων (16-40 ετών) στις ΗΠΑ από τον ίδιο τον Σοφούλη με εγκύκλιό του και η ανεπαρκής αστυνομική οργάνωση και ασφάλεια³⁷. Ωστόσο, η ενσωμάτωση του νησιού στο ελληνικό κράτος γέμισε το Σοφούλη με προσωπικές φιλοδοξίες περί ανάμειξής του στην Ελληνική πολιτική σκηνή και επιθυμίας εξέλιξής του πέρα από τα στενά όρια της σαμιακής πολιτικής σκηνής. Για αυτό στις 28 Ιουνίου του 1913 εξέφρασε αυτήν του την επιθυμία στον Βενιζέλο ζητώντας του να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε όποια σημείο της Ελλάδας υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη τονίζοντας το ενδιαφέρον του για ολόκληρο το ελληνικό έθνος. Έτσι, τον Απρίλιο του 1914 διορίστηκε γενικός διοικητής Μακεδονίας, ενώ στη Σάμο ανέλαβε ως διοικητής ο Αναστάσιος Αδοσίδης (26 Μαΐου 1914), ο οποίος διορίστηκε από την ελληνική κυβέρνηση, καθώς αναγνώριζε, πλέον, επίσημα ως τμήμα του κράτους της το νησί της Σάμου³⁸.

³⁷ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 75-79

³⁸ Αγγέλα Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 185

Β' Κεφάλαιο

Η συμμετοχή του Θεμιστοκλή Σοφούλη στην ελληνική πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1914-1941

2.1. Η στάση του Θεμιστοκλή Σοφούλη στον Εθνικό Διχασμό

Αξίζει πρώτα να σημειωθεί πως κατά το διάστημα από τον Απρίλιο του 1914 έως και τον Ιανουάριο του 1915, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, εξυπηρετώντας και τις προσωπικές του φιλοδοξίες για περαιτέρω πολιτική ανέλιξη στον κυρίως ελλαδικό χώρο μετά την επιτυχή επανάσταση και ενσωμάτωση της Σάμου στο ελληνικό βασίλειο, ανέλαβε Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας. Η θέση ήταν ιδιαίτερη σημαντική για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, καθώς η περιοχή αυτή είχε αποτελέσει βασικό σημείο συγκρούσεων κατά τους Βαλκανικούς πολέμους και έφερε ανεξίτηλα τα σημάδια των εθνικών διεκδικήσεων διαφορετικών εθνικοτήτων που τις επιπτώσεις τους υφίσταντο οι κάτοικοί της. Πιο συγκεκριμένα, το δύσκολο έργο του Σοφούλη εντοπιζόταν στις επιδιώξεις του Βενιζέλου να καταφέρει να εγγυηθεί εκ μέρους του τη σταθερότητα και να περιορίσει τις βαναυσότητες σε βάρος όχι μόνο του ελληνικού στοιχείου, αλλά και των υπολοίπων μειονοτήτων που απειλούσαν τα πρόσφατα κερτημένα της ελληνικής κυβέρνησης μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων και των εδαφικών διακανονισμών της συνθήκης του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) που τερμάτισε τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο.

Η απελευθέρωση της Μακεδονίας και η παράδοσή της στο ελληνικό κράτος δημιούργησε μια σειρά από μεταναστευτικά ρεύματα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τη δυτική και ανατολική Θράκη, αλλά και τα μικρασιατικά παράλια που συνέρρεαν κατά πλήθη στη Μακεδονία καταλαμβάνοντας ακόμη και χωριά μουσουλμάνων στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν προσωρινή ή και μόνιμη εγκατάσταση. Αυτό πίεζε τους μουσουλμάνους της βόρειας Ελλάδας, της νότιας Σερβίας και τους Βουλγαρίας, οι οποίοι αναγκάζονταν να μετακινηθούν προς την Ανατολία, συχνά και λόγω της καταπίεσης από τα κατώτερα όργανα της ελληνικής διοίκησης και χωροφυλακής³⁹. Ωστόσο, η αναγκαστική αυτή μετακίνηση έδωσε αφορμή στην οθωμανική κυβέρνηση να κατηγορεί ανοιχτά την Ελλάδα για στοχευμένο διωγμό των πληθυσμών αυτών και να εξαπολύει και αυτή με τη σειρά της βίαιο εκτοπισμό ή πολιτική αφανισμού των ελληνικών πληθυσμών της ανατολικής Θράκης

³⁹ Γιάννης Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα: από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 125-137

και των παραλίων της Μικράς Ασίας και για ένα ακόμη λόγο, καθώς βρισκόμαστε στα πρόθυρα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι Νεότουρκοι επιδίωκαν να εκκαθαρίσουν τις ελληνικές μειονότητες από τα εδάφη τους, ώστε να αποφύγουν τον κίνδυνο άλλων εδαφικών διεκδικήσεων από τη μεριά τους. Αλλά πέρα από τους απηνείς διωγμούς των Οθωμανών, πολλοί Έλληνες είχαν εκπατριστεί με τον πιο βίαιο τρόπο ή είχαν αναγκαστεί να αφήσουν τις περιουσίες τους παίρνοντας ελάχιστα από τις κινητές λόγω των βιαιοπραγιών σε βάρος τους που εφάρμοσαν οι βουλγαρικές αρχές και οι κομιτατζήδες μετά την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και τη ματαίωση των εδαφικών τους διεκδικήσεων, όπως συντελέστηκε με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Όλες αυτές οι συγκυρίες δημιουργούσαν ένα ασφυκτικό κλοιό γύρω από τη θέση του διοικητή της Μακεδονίας, καθώς αν δεν κατάφερνε να εγγυηθεί ασφάλεια για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς μειώνοντας τις αιτίες μετανάστευσής τους⁴⁰ και αν δε φρόντιζε έγκαιρα για την περίθαλψη και αποκατάσταση των συνεχόμενων ελληνικών προσφυγικών ροών, ίσως ο κίνδυνος ακύρωσης της κατοχύρωσης της περιοχής στην Ελλάδα να γινόταν άμεσα τραγική πραγματικότητα.

Η επιθυμία, λοιπόν, και της ελληνικής κυβέρνησης και του Σοφούλη ήταν να μη δώσουν λαβές στην οθωμανική κυβέρνηση περί συστηματικού διωγμού ή κακομεταχείρισης των μουσουλμανικών πληθυσμών, αλλά και συνάμα να περιθάλψουν τους έλληνες πρόσφυγες και να φροντίσουν για την όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική αποκατάστασή τους. Για τον λόγο αυτό ο Σοφούλης από τον Μάιο του 1914 είχε δώσει σαφείς εντολές στις διοικητικές και αστυνομικές αρχές να προλαμβάνουν ή να αποτρέπουν από πλευράς ελλήνων προσφύγων τη βίαιη κατάληψη μη εγκαταλελειμμένων κτημάτων και σπιτιών της Μακεδονίας που ανήκαν σε μουσουλμάνους⁴¹. Αναγκάστηκε μάλιστα να απειλήσει και με διακοπή συσσιτίου που αποτελούσε μέρος της περίθαλψης των Ελλήνων προσφύγων από τις διοικητικές αρχές της Μακεδονίας, ενώ και ο ίδιος ο Σοφούλης επισκεπτόταν επαρχίες της Μακεδονίας για επιτόπιο έλεγχο σχετικά με καταγγελίες περί βιαιοτήτων των Ελλήνων σε βάρος των υπολοίπων μειονοτήτων.

Για την καλύτερη αποκατάσταση των προσφύγων, που την περίοδο 1913-1914 ανέρχονταν σε 108.000 περίπου, ο Σοφούλης είχε εκδώσει εγκύκλιο, ήδη, από τον Μάιο του 1914 με την οποία καλούσε τα ταχυδρομικά και τηλεγραφικά γραφεία

⁴⁰ Γιάννης Γκλαβίνας, *ό. π.*, σ. 47-72

⁴¹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 87

της Μακεδονίας να προσλαμβάνουν έστω ως κατώτερους υπαλλήλους Έλληνες πρόσφυγες⁴². Επιπλέον, επειδή έπρεπε να οριοθετούν ζώνες εγκατάστασης των προσφύγων και να χαρακτηύν επακριβώς τα όρια προσφυγικών συνοικισμών, ο Σοφούλης, ως Γενικός Διοικητής ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση την αποστολή γεωμετρών που ήταν εξειδικευμένοι μηχανικοί και οικονομικών επιτρόπων προκειμένου να οριοθετηθούν κατάλληλα ακίνητα που ανήκαν στο δημόσιο ή ήταν εγκαταλελειμμένα⁴³.

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι διαφωνίες του Βενιζέλου με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο για το ποια στάση να τηρήσει η Ελλάδα στον πόλεμο και με ποιες δυνάμεις να συνταχθεί δίχασαν τον ελληνικό λαό και ένα αντιβενιζελικό ρεύμα προκλήθηκε που κινήθηκε και εναντίον του Σοφούλη, αφού αποτελούσε και αυτός με τη σειρά του ένα σημαντικό στέλεχος των Φιλελευθέρων. Μάλιστα τον χαρακτήριζαν πράκτορα της φαυλοκρατίας των Φιλελευθέρων και εντολοδόχο τους προκειμένου να καρπωθεί το αξίωμα του Γενικού Διοικητή. Ακόμη, τον επέκριναν για κακοδιοίκηση στη Μακεδονία, αλλά και για πελατειακές σχέσεις προς συγγενείς ή συντοπίτες του ιδίου ή άλλων μελών της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων τους οποίους διόρισε σε υψηλές υπαλληλικές θέσεις στη Γενική Διοίκηση με παχυλούς μισθούς.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί πως, όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι φιλελεύθεροι υπό την αρχηγία του Βενιζέλου τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Entente (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) εκτιμώντας πως ανεξάρτητα από την έκβαση του πολέμου, τους όρους της ειρήνης στο χώρο της Μεσογείου, θα τους επέβαλε η Αγγλία, από την οποία θα μπορούσε να διεκδικήσει εδαφικές παραχωρήσεις στη Μικρά Ασία, υλοποιώντας το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, τη δημιουργία της *«Ελλάδας των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών»*.

Από την άλλη, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, το Γενικό Επιτελείο του Στρατού και ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας πως η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές Δυνάμεις. Ίσως στο τελευταίο συνηγορούσαν και οι συγγενικοί δεσμοί του Κωνσταντίνου με τον βασιλικό οίκο της

⁴² Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 87

⁴³ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 89

Γερμανίας⁴⁴, καθώς ήταν παντρεμένος με την αδελφή του αυτοκράτορα της Γερμανίας, Γουλιέλμου Β΄, πριγκίπισσα Σοφία της Πρωσίας (15 Οκτωβρίου 1889). Δεδομένης, όμως, της κυριαρχίας της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο και παρά τους δεσμούς του με τη Γερμανία, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁴⁵.

Αυτές οι δύο αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την πορεία και τα οφέλη της Ελλάδος από τη συμμετοχή ή μη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δίχασαν τον λαό και τον διαχώρισαν σε δύο παρατάξεις, τους φιλοβενιζελικούς και τους φιλοβασιλικούς, αλλά οδήγησαν και σε μια βαθιά πολιτική κρίση με κατάργηση του συντάγματος και της νόμιμης κυβέρνησης των Φιλελευθέρων που οι προεκτάσεις της συνετέλεσαν και στο ολέθριο αποτέλεσμα της Μικρασιατικής καταστροφής. Μέσα σε αυτήν τη δίνη των γεγονότων, ο Σοφούλης που αρχικά παρέμεινε στο αξίωμα του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, παρά την παραίτηση Βενιζέλου τον Φεβρουάριο του 1915 λόγω της άρνησης του βασιλιά Κωνσταντίνου να συμμετέχει η Ελλάδα στην επιχείρηση της Καλλίπολης στο πλευρό της Entente (τέλη Μαρτίου του 1915), αποφάσισε τελικά να παραιτηθεί προκειμένου να συμμετέχει στις νέες βουλευτικές εκλογές με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Σε συνάντησή του με τον Βενιζέλο στην Αθήνα είχαν συναποφασίσει να υποβάλει υποψηφιότητα για βουλευτής στη Σάμο, λόγω της δημοφιλίας που απολάμβανε στο νησί, επειδή είχε πρωτοστατήσει στον αγώνα για την απελευθέρωσή του. Στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου του 1915 το κόμμα των Φιλελευθέρων υπό την ηγεσία του Βενιζέλου θα κερδίσει και πάλι τις εκλογές ανανεώνοντας τη λαϊκή εντολή να χειριστεί ο ίδιος τις τύχες της χώρας, ενώ ο Σοφούλης θα εκλεγεί στο νησί του βουλευτής με μεγάλη πλειοψηφία⁴⁶, χωρίς να αναλάβει κάποιο υπουργικό αξίωμα. Παρόλο που η θητεία της νέας κυβέρνησης του Βενιζέλου θα είναι πολύ σύντομη, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1915 (22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου), οι σχέσεις των δύο αντρών θα ενδυναμωθούν ακόμη περισσότερο και θα αποτελέσουν τη βάση μιας αγαστής και άρρηκτης συνεργασίας μεταξύ τους μέχρι το τέλος. Μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 1915 ο Βενιζέλος θα έρθει σε συνεννόηση με τον Σοφούλη και άλλα μέλη των Φιλελευθέρων, όπως τον Εμμανουήλ Ρέπουλη και τον Κωνσταντίνο Ρακτιβάν για την

⁴⁴ Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας* (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ), Αθήνα 2009, σ. 91

⁴⁵ Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε, 1914-1922*, Αθήνα 1946-1947, τ. Α΄, σ. 34-71

⁴⁶ Κώστας Ι. Πτίνης, *ό. π.*, σ. 98-99

ταχύτερη ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος και την αποσόβηση του κινδύνου των Βούλγαρων να τη διεκδικήσουν, τη λήψη μέτρων για την αποκατάσταση των προσφύγων και την οργάνωση εκλογών τοπικής αυτοδιοίκησης.

Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε τον Σεπτέμβριο του 1915 η άρνηση του βασιλιά να υπογράψει το διάταγμα του Βενιζέλου για επιστράτευση στην Ελλάδα λόγω της συμμετοχής της Βουλγαρίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και της επικείμενης επίθεσης στα εδάφη της Ελληνικής Μακεδονίας, ανάγκασε τον πρωθυπουργό να παραιτηθεί για δεύτερη φορά. Μετά την παραίτησή του διορίζεται από τον βασιλιά κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, η οποία καταψηφίζεται από τη Βουλή. Για τον λόγο αυτό η νέα βασιλική κυβέρνηση που θα διοριστεί με πρωθυπουργό τον τραπεζίτη Στέφανο Σκουλούδη θα διαλύσει τη Βουλή και θα κυβερνήσει με τρόπο δικτατορικό, σύμφωνα με τις εντολές του βασιλιά. Αυτή η κατάφωρη παραβίαση των συνταγματικών αρχών θα οδηγήσει το κόμμα των Φιλελευθέρων στην απόφαση να μη συμμετέχουν στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915⁴⁷.

Μετά τη δικτατορική αυτή διακυβέρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και τον αυξανόμενο κίνδυνο η Μακεδονία να περιέλθει στα χέρια των γερμανοβουλγαρικών δυνάμεων που πολεμούσαν στην ανατολική Μακεδονία, η σύγκρουση μεταξύ Βενιζελικών και φιλοβασιλικών διογκώθηκε και ο εθνικός διχασμός πήρε τεράστιες διαστάσεις με οξυμμένα μίσση και συγκρούσεις. Το κόμμα των Φιλελευθέρων κάτω από τον διαφαινόμενο κίνδυνο, αποφάσισε να οργανώσει ομιλίες ενημέρωσης στην Αθήνα και στον Πειραιά αρχικά και στη συνέχεια σε άλλες περιοχές για το ποιοι κίνδυνοι ελλόχευαν από την εξωτερική πολιτική ουδετερότητας του βασιλιά, αλλά συνάμα να κατευνάσει τα πάθη και να μειώσει τα επεισόδια αλληλοσυγκρούσεων που επέτειναν ακόμη περισσότερο την καταστροφική πορεία της χώρας. Μια τέτοια ομιλία στο κινηματοθέατρο «Αθηναίον» είχε αναλάβει και ο Σοφούλης που, όμως, αμαύρωσαν οι επίστρατοι του βασιλιά με την ανοχή των αστυνομικών δυνάμεων, εξαπολύοντας πυρά για να διαλύσουν το συγκεντρωμένο πλήθος και προπηλακίζοντάς το⁴⁸. Γενικότερα, φαίνεται πως τόσο η αστυνομία όσο και οι δικαστικές αρχές είχαν λάβει εντολές να μην επιτρέψουν αυτές τις

⁴⁷ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 και η επιστροφή του Ελ. Βενιζέλου στην εξουσία», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 26-29

⁴⁸ Κώστας Ι. Πτίνης, *ό. π.*, σ. 98-99

συγκεντρώσεις, ενώ, επίσης, είναι ξεκάθαρο πως ο κρατικός μηχανισμός στο σύνολό του μαζί με τη συνδρομή παραστρατιωτικών φιλοβασιλικών οργανώσεων, τους λεγόμενους «Επίστρατους», είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα εκφοβισμού και προπαγάνδας κατά οποιασδήποτε κίνησης αντίστασης, πολώνοντας ακόμη περισσότερο το συγκρουσιακό κλίμα του εθνικού διχασμού.

Στις επαναληπτικές εκλογές που έγιναν στις 24 Απριλίου 1916 στα νησιά Μυτιλήνη και Χίο και στη Δράμα και Καβάλα, το κόμμα των Φιλελευθέρων αποφάσισε να συμμετέχει προκειμένου να καταδειχτεί η λαϊκή δυσαρέσκεια εναντίον του Κωνσταντίνου και έτσι ο Σοφούλης οργάνωσε ομιλίες στην Ανατολική Μακεδονία που οι τοπικές αρχές προσπάθησαν για ακόμη μια φορά να εμποδίσουν με κάθε μέσο από κοινού με την αστυνομική διεύθυνση, χωρίς, όμως, να καταφέρουν να επηρεάσουν το αποτέλεσμα των εκλογών που ήταν επιτυχές για τους Φιλελεύθερους. Μετά τις εκλογές ο Σοφούλης επέστρεψε στη Σάμο για ένα διάστημα, όπου μέσα από συνέντευξή του στην εφημερίδα «Αιγαίον», αναφέρθηκε διεξοδικά στα προβλήματα της χώρας που σχετίζονταν ιδιαίτερα με την εξωτερική της πολιτική και τις σχέσεις της με την Entente επικρίνοντας τη βασιλική πολιτική της ουδετερότητας⁴⁹.

Αυτή, μάλιστα, η πολιτική ουδετερότητας οδήγησε τον Αύγουστο του 1916 σε κατάληψη των περιοχών της Δράμας, Καβάλας και Σερρών από τις βουλγαρικές δυνάμεις χωρίς να προβάλλουν αντίσταση οι στρατιωτικές δυνάμεις των Ελλήνων κατ' εντολή του βασιλιά Κωνσταντίνου και σε εκτοπισμό του ελληνικού πληθυσμού των περιοχών αυτών. Έτσι, κάτω από την άμεση απειλή της απώλειας της ανατολικής Μακεδονίας και της κατάληψής της από τους γερμανοβούλγαρους εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας (16 Αυγούστου 1916) από βενιζελικούς στρατιωτικούς αξιωματικούς προκειμένου να περισώσουν τα κεκτημένα των βαλκανικών πολέμων⁵⁰. Την ανάληψη της ηγεσίας του κινήματος ανέλαβε ο Βενιζέλος αρχικά από την Κρήτη και στη συνέχεια από τη Θεσσαλονίκη στην οποία και μετέβη, ενώ και ο Σοφούλης με τη σειρά του εισχώρησε στο κίνημα με άλλα στελέχη των Φιλελευθέρων. Μετά την απόφαση της ηγεσίας του κινήματος από τον Βενιζέλο, τον στρατηγό Δαγκλή και τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη να επεκταθεί το κίνημα και στα νέα εδάφη της Ελλάδος που θα συγκροτούσαν στρατό για να αγωνιστεί στο πλευρό των αγγλογάλλων στο Μακεδονικό μέτωπο, ο Σοφούλης μαζί με 15 χωροφύλακες και

⁴⁹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 99

⁵⁰ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1931, τ. Β', σ. 156-206

150 άνδρες νεοσύλλεκτους του Συντάγματος Χανίων υπό τον Θεόδωρο Πάγκαλο και άλλους αξιωματικούς επιβιβάστηκε στο πλοίο «Ατρόμητος» και κατέπλευσε στο Βαθύ σε μια αιφνιδιαστική επίθεση που κατέληξε σε παράδοση της γερμανόφιλης φρουράς στις 19 Σεπτεμβρίου 1916, η οποία διαπραγματεύθηκε την επιστροφή της στην Αθήνα⁵¹. Επακολούθησε παλλαϊκό συλλαλητήριο στο οποίο εκφώνησε λόγο ο Σοφούλης αναφερόμενος στις θέσεις του Εθνικού Κινήματος και κατόπιν η τριανδρία της ηγεσίας του κινήματος επισκέφθηκε το νησί κάτω από ενθουσιώδη υποδοχή, για να μεταβούν στη συνέχεια στη Μυτιλήνη και στη Λέσβο και λίγο αργότερα στη Θεσσαλονίκη, όπου και θα συγκροτήσουν την κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας στην οποία ο Σοφούλης θα αναλάβει το Υπουργείο Εσωτερικών (6 Οκτωβρίου 1916).

Το 1917, όταν πλέον οι Αγγλογάλλοι θα πιέσουν με αποκλεισμό τον βασιλιά Κωνσταντίνο να άρει την ουδετερότητα και να αποχωρήσει από τον θρόνο και τη χώρα (Ιούνιος 1917) και ο Βενιζέλος μεταφέρει την επαναστατική κυβέρνηση στην Αθήνα προχωρώντας σε ανασχηματισμό και σε επαναλειτουργία της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου του 1915, η οποία λόγω της νεκρανάστασης ονομάστηκε Βουλή των Λαζάρων, ο Σοφούλης θα εκλεγεί Πρόεδρος της Βουλής (19/07/1917) και θα παραμείνει στο αξίωμα αυτό μέχρι και τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920⁵² τις οποίες θα χάσει ο Βενιζέλος και θα κερδίσει η αντιβενιζελική παράταξη. Αλλά και από αυτήν τη θέση δε λησμόνησε την πολυβασανισμένη από τις βουλγαρικές βιαιότητες κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Ανατολική Μακεδονία της οποίας υπήρξε κάποτε ο Γενικός Διοικητής. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1918 επισκέφθηκε και ο ίδιος περιοχές αυτής, όπως Σέρρες, Δράμα και Καβάλα για να διαπιστώσει επί τόπου την έκταση των έκτροπων σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού ιδιαίτερα κατά τα έτη 1916-1918, ενώ ένα μήνα μετά απέστειλε και έγγραφη διαμαρτυρία προς τα κοινοβούλια όχι μόνο των συμμαχικών χωρών, αλλά και όσων τήρησαν ουδέτερη στάση κατά τον πόλεμο, προκειμένου να καταδείξει τις ωμότητες των Βουλγάρων. Αλλά και από το βήμα του ως Πρόεδρος της Βουλής δεν παρέλειπε να επαινεί τη γενναιότητα και την αυτοθυσία των Ελλήνων στρατιωτών στον πόλεμο για τη διάσωση της Ανατολικής Μακεδονίας.

Ας μην παροραθεί ακόμη πως ο υπέρμετρα φιλόδοξος Σοφούλης κατά την περίοδο της απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (2/15 Μαΐου 1919)

⁵¹ Κώστας Ι. Πτίνης, *ό. π.*, σ. 100-101

⁵² Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 102

διεκδίκησε τη θέση του Υπατου Αρμοστή στην περιοχή (βιλαέτι Αϊδινίου) προβάλλοντας στον Βενιζέλο την προηγούμενη θητεία του στο νησί της Σάμου κατά τα έτη 1912-1914, αλλά και στη διοίκηση της Μακεδονίας (1914-1915). Για τον Σοφούλη ήταν η μεγάλη ευκαιρία να αναδειχτεί σε σημαντικό παράγοντα της επέκτασης του ελληνικού κράτους σε μία νευραλγικής σημασίας για την ανάπτυξη της οικονομίας ζώνη, αυτή της Μικράς Ασίας και κυρίως της Σμύρνης στην οποία πρωτοστατούσε η ντόπια ελληνική αστική τάξη και που οι Βενιζελικοί φιλοδοξούσαν να τη χρησιμοποιήσουν ως μοχλό και κίνητρο ανάπτυξης για την κυρίως Ελλάδα. Ωστόσο, η πατριωτική επιθυμία του Σοφούλη να πρωτοστατήσει στην εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας και οι απορρέουσες από αυτήν προσωπικές του φιλοδοξίες δεν ευοδώθηκαν, καθώς ο Βενιζέλος προτίμησε για τη θέση του Υπατου Αρμοστή της Σμύρνης τον Γενικό Διοικητή της Ηπείρου, δικηγόρο Αριστείδη Στεργιάδη, που δυστυχώς αποδείχτηκε ανεπαρκής να προστατέψει τους ελληνικούς πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης κατά την καταστροφή⁵³. Παρόλα αυτά οι σχέσεις Βενιζέλου και Σοφούλη και ο αμοιβαίος σεβασμός δε διαταράχθηκαν και αυτό φαίνεται και από τον ενθουσιώδη και επαινετικό λόγο του Σοφούλη προς το πρόσωπο του πρώτου κατά την υποδοχή του στη Βουλή στη συνεδρίαση της 25^{ης} Αυγούστου του 1920 μετά τη θριαμβευτική διαπραγματευτική δεινότητα του Έλληνα πρωθυπουργού, όπως επισφραγίστηκε με τη συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920). Σε αυτήν τη συνεδρίαση, μάλιστα, ο Σοφούλης δε δίστασε να υποβάλει σχετικό ψήφισμα προς έγκριση από τη Βουλή το οποίο ανακήρυσσε τον Βενιζέλο ως «ἄξιον τῆς Ἑλλάδος, εὐεργέτην καὶ σωτῆρα τῆς Πατρίδος».

2.2. Η πολιτική πορεία του Θεμιστοκλή Σοφούλη (1920-1935)

2.2.1. Εκλογές 1920 και Μικρασιατική Καταστροφή

Παρά τη μεγάλη διπλωματική επιτυχία του Βενιζέλου με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών (28/10 Αυγούστου 1920) με την οποία η Ελλάδα γινόταν η χώρα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών, στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων υπέστη μεγάλη ήττα λόγω των πολλαπλών περιπετειών που είχε εμπλακεί η χώρα με τους βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο και τον εθνικό διχασμό. Όλα αυτά τα γεγονότα είχαν δοκιμάσει τις αντοχές του ελληνικού λαού, ένα σημαντικό τμήμα του οποίου αδυνατούσε να διαβλέψει τα μακροπρόθεσμα

⁵³ Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μ. Ασία, 1919-1922*, Αθήνα 2002, σ. 180-182

οφέλη από την προσάρτηση της Σμύρνης, δυσανασχετώντας εντόνως και με την οικονομική φορολογική επιβάρυνσή του για τη συντήρηση της μικρασιατικής επιχείρησης. Αυτές ακριβώς τις αιτίες εκμεταλλεύτηκαν και οι αντιβενιζελικοί, οι οποίοι συμμετείχαν στις εκλογές ως «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» υποσχόμενοι την άρση της μικρασιατικής επιχείρησης και προτάσσοντας ως μείζον διακύβευμα των εκλογών την επιστροφή του Κωνσταντίνου στον θρόνο, για να επιτευχθεί η «άπολύμανσις τῆς χώρας ἀπὸ τῆς πανώλους τῆς τυραννίας»⁵⁴. Γενικότερα στις εκλογές αυτές οι βενιζελικοί έχασαν ακόμη και σε περιοχές που χαρακτηρίζονταν ως «Νέες Χώρες» λόγω της πρόσφατης προσάρτησής τους στο ελληνικό κράτος, ενώ τόσο ο Βενιζέλος στην Αττικοβοιωτία όσο και ο Σοφούλης δεν κατάφεραν να εκλεγούν εξαιτίας του πλειοψηφικού εκλογικού αποτελέσματος που δείχνει την κατίσχυση της αντιβενιζελικής παράταξης, απότοκος της λαϊκής δυσαρέσκειας. Έτσι, σε σύνολο 369 βουλευτών οι Φιλελεύθεροι κατάφεραν να εκλέξουν 118, επικρατώντας κυρίως στην Κρήτη, στη Χίο, στη Μυτιλήνη, στους νομούς Ιωαννίνων και Πρεβέζης και στην ανατολική και δυτική Θράκη⁵⁵.

Μετά το απογοητευτικό για τους Φιλελευθέρους εκλογικό αποτέλεσμα, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από την αρχηγία του κόμματος, εκφράζοντας την πρόθεσή του να σταματήσει την ενασχόλησή του με την πολιτική και μάλιστα λίγες μέρες μετά αναχώρησε για το εξωτερικό μαζί και με άλλα σημαίνοντα στελέχη του κόμματός του θέτοντας, πλέον, το ζήτημα της ανάληψης της αρχηγίας του κόμματος. Βέβαια, προσωρινά ως επικεφαλής του τέθηκε ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής, αλλά στις μετέπειτα, κατά τον Δεκέμβριο του 1920, διεργασίες για την ανασυγκρότηση του κόμματος και υπό την απειλή του έντονου αντιβενιζελικού κλίματος, φήμες διέρρεαν στον τύπο πως επικρατέστερος για την αρχηγία φαινόταν να ήταν ο Θεμιστοκλής Σοφούλης που παρέμενε στην Αθήνα σε αντίθεση με τη φυγή πολλών φιλελεύθερων προσωπικοτήτων στο εξωτερικό. Ως αποτέλεσμα αυτής της φημολογίας που δεν μπορεί να αποδειχθεί ως έγκυρη, πολιτικοί της αντιβενιζελικής παράταξης προσπάθησαν να σπιλώσουν την υπόληψη του Σοφούλη κατηγορώντας τον για κατασπατάληση δημοσίου χρήματος κατά την προεκλογική εκστρατεία, καθώς στις περιόδους του χρησιμοποιούσε το τορπιλοβόλο «Θέτις», ενώ και στη Βουλή ο στενός συνεργάτης

⁵⁴ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 146-154

⁵⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη: ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2012, σ. 59-68

του, βουλευτής Σάμου Εμμανουήλ Χατζιδάκης, καταφέρθηκε εναντίον του επικρίνοντάς τον ότι δαπάνησε ποσό τετραπλάσιο του νόμιμου για έξοδα παράστασης⁵⁶.

Η έκρυθμη κατάσταση της διετίας 1920-1922 πάγωσε το ζήτημα της διαδοχής στην αρχηγία του κόμματος των Φιλελευθέρων που διοικούνταν από διευθύνουσα επιτροπή, με επικεφαλής τον Δαγκλή. Άλλωστε, από το φθινόπωρο του 1920 που η Γαλλία και η Ιταλία άρχιζαν να αρθρώνουν λόγο περί αναθεώρησης των όρων της συνθήκης των Σεβρών υπέρ της Τουρκίας, λόγω της αλλαγής πολιτικής τους από την επέκταση προς Ανατολάς και την προσπάθεια εξασφάλισης συμφερόντων, ενισχύοντας με όπλα και χρήματα το κίνημα του Κεμάλ που γιγαντωνόταν, οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν να ασκήσουν τον κύριο αντιπολιτευτικό ρόλο έναντι της αντιβενιζελικής κυβέρνησης που φαινόταν να οδηγεί τη χώρα σε μια ανεπανόρθωτη καταστροφή και για τούτο άφησαν για λίγο τις έριδες περί διαδοχής. Παρόλα αυτά την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1921 στήριξαν την κυβέρνηση Γούναρη στην απόφαση συνέχισης και επέκτασης της μικρασιατικής επιχείρησης παρά τις προειδοποιήσεις του Βενιζέλου για πολιτική και στρατιωτική αποτυχία και παρά και τις δικές τους αμφιβολίες περί επιτυχούς ολοκλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας. Ίσως, η στάση τους αυτή να υπαγορευόταν από την ανάγκη να εξασφαλιστεί μια εθνική σύμπνοια στο τόσο σημαντικό «εθνικό ζήτημα» της μικρασιατικής επιχείρησης ή να υπαγορευόταν από τη συνειδητοποίηση της μειωμένης απήχησής τους στον λαό που αποδυνάμωνε κάθε αντίδρασή τους⁵⁷.

Ωστόσο, οι αποτυχίες της μικρασιατικής εκστρατείας, το διπλωματικό, οικονομικό και στρατιωτικό αδιέξοδο και η γενικότερη ανεπάρκεια της αντιβενιζελικής κυβέρνησης να χειριστούν ένα τόσο κρίσιμο για τα εθνικά συμφέροντα θέμα, οδήγησαν σε ζήτημα αντικατάστασης την κυβέρνηση του Γούναρη από άλλους αντιβενιζελικούς ηγέτες, όπως ο Νικόλαος Στράτος. Μέσα σε αυτήν την κρίσιμη συγκυρία, στις 30 Σεπτεμβρίου του 1921, 68 βουλευτές των φιλελευθέρων μέσα στους οποίους συμμετείχε και ο Σοφούλης και δύο πρώην υπουργοί που δεν είχαν εκλεγεί, οι Παναγής Βουρλούμης και Κωνσταντίνος Σπυρίδης, συνήλθαν σε σύσκεψη για τη στάση που θα ακολουθούσαν στο κυβερνητικό ζήτημα ανατροπής του Γούναρη. Βέβαια, η σύσκεψη αυτή κατέληξε σε μία στάση αναμονής, όπως υποδηλώνεται και στη συνέχεια όταν ο

⁵⁶ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 110-112

⁵⁷ Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία: το αρχείο του*, Αθήνα 1965, τ. Β', σ. 389-410

Γούναρης στις 3 Οκτωβρίου ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή με το κόμμα των Φιλελευθέρων να τηρεί ουδέτερη στάση, αποχωρώντας, όμως, από το κοινοβούλιο. Πάντως από το σημείο αυτό και στο εξής δε θα υπάρξει νέα στήριξη των Φιλελευθέρων προς την κυβέρνηση Γούναρη, αλλά παράλληλα θα κληθούν να αντιμετωπίσουν και οι ίδιοι διασπαστικές τάσεις εντός του κόμματος, με στελέχη να αποστασιοποιούνται από τον Παναγιώτη Δαγκλή και την υποχωρητική στάση της διευθύνουσας επιτροπής του κόμματος έναντι της κυβέρνησης Γούναρη, αλλά και της επιρροής του βασιλιά Κωνσταντίνου που ουσιαστικά καθόριζε τη μικρασιατική επιχείρηση επεμβαίνοντας στην πολιτική του Γούναρη⁵⁸. Το φθινόπωρο του 1921 και τους πρώτους μήνες του 1922 η αντιβενιζελική προπαγάνδα θα ενταθεί με απόπειρες δολοφονίας και τραυματισμούς του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη και του Αλέξανδρου Πάλλη, αλλά και εντατικοποίηση της παρακολούθησης και αστυνόμευσης στελεχών του κόμματος συμπεριλαμβανομένου και του Σοφούλη. Για τον τελευταίο, χωρίς να αποδεικνύεται εμπράκτως, υπήρχε η υπόνοια και από τον ίδιο τον Γούναρη, όπως την του εξέφρασε μετά από τη διαμαρτυρία του για την αστυνόμευση και την απαγόρευση μετακίνησης στη δυτική Ευρώπη, ότι θα εμπλεκόταν σε οργάνωση ανάλογης της Εθνικής Άμυνας στη Μικρασία με την επωνυμία «*Μικρασιατική Άμυνα*» και με έδρα την Κωνσταντινούπολη, με στόχο τη δημιουργία αυτόνομης ιωνικής πολιτείας που θα προστάτευε τον ελληνισμό στην περιοχή και θα φρόντιζε να θέσει ένα τέλος στη μικρασιατική επιχείρηση με το μεγαλύτερο δυνατό όφελος, καθώς τα γεγονότα την οδηγούσαν σε ολική καταστροφή.

Τους επόμενους μήνες του 1922, καθώς τα γεγονότα οδηγούσαν βαθμιαία στη μικρασιατική καταστροφή, το κόμμα των Φιλελευθέρων θα αντιμετωπίσει ακόμη μεγαλύτερους εσωτερικούς κλυδωνισμούς αναφορικά με τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσει απέναντι στην κυβέρνηση και στο κωνσταντινικό καθεστώς. Το Φεβρουάριο του 1922 παρατηρούμε για παράδειγμα μια διακριτή απόκλιση από το κόμμα των Φιλελευθέρων με στελέχη συσπειρωμένα γύρω από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου τα οποία μέσω του «*Δημοκρατικού Μανιφέστου*» θα εκφραστούν κατά του μοναρχικού καθεστώτος ως υπαίτιου της καθήλωσης της μικρασιατικής επιχείρησης⁵⁹. Απέναντι

⁵⁸ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η Μικρασιατική Περιπέτεια», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι* (Επιμ. Θ. Βερέμης/Η. Νικολακόπουλος), Αθήνα 2011, σ. 89-90

⁵⁹ Γιώργος Αναστασιάδης, «Το Δημοκρατικό Μανιφέστο και ο Τύπος της εποχής (1922)», στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και τον συνταγματικό λόγο: μελέτες και τεκμήρια* (Επιμ. Γιώργος Αναστασιάδης), Αθήνα 2008, σ. 265-268

σε αυτήν τη θέση ο μετριοπαθής Σοφούλης, καθώς και ο Δαγκλής θα τηρήσουν αποστάσεις, χωρίς βέβαια να την καταδικάσουν, αλλά όταν θα τεθεί στις 25 του ίδιου μήνα από τον Νικόλαο Στράτο πάλι κυβερνητικό ζήτημα, το κόμμα των Φιλελευθέρων δε θα δώσει ξανά ψήφο εμπιστοσύνης στον Γούναρη⁶⁰. Γενικότερα, στο κόμμα των Φιλελευθέρων υπήρχε μια διλημματική ιδεολογία για το αν θα έπρεπε να συνεχίσουν να στηρίζουν την κυβέρνηση Γούναρη μέχρι την ολοκλήρωση της μικρασιατικής επιχείρησης ή να εξαπολύσουν έντονη αντικυβερνητική πολιτική εκμεταλλευόμενη τη διπλωματική της απομόνωση και την αποτυχία διαχείρισης της στρατιωτικής προέλασης στη Μικρά Ασία. Βεβαίως, υπήρξαν και τάσεις κυρίως από στελέχη που είχαν φύγει στο εξωτερικό, όπως ο Γεώργιος Καφαντάρης, ο Σπυρίδων Σίμος και εν μέρει, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος που πρότειναν τη σύσταση συνωμοτικής οργάνωσης και επιθετική πολιτική προκειμένου να ανατρέψουν το κωνσταντινικό καθεστώς⁶¹.

Τελικά, η ίδια η πραγματικότητα με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, την ήττα του ελληνικού στρατού και την τραγική κατάληξη της μικρασιατικής καταστροφής επέσπευσε τα γεγονότα και οδήγησε σε μια σειρά από αλυσιδωτές αντιδράσεις. Η μεγάλη δυσαρέσκεια από το φιάσκο της επιχείρησης πίεσε προς την παραίτηση της κυβέρνησης Πρωτοπαπαδάκη που αντικαταστάθηκε από τον αντιβενιζελικό, Νικόλαο Τριανταφυλλάκο. Επιπλέον, οι στρατιωτικές δυνάμεις που κατέφθασαν οργισμένες από τη Μικρά Ασία στα νησιά της Χίου και της Λέσβου οργάνωσαν στρατιωτικό κίνημα υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, οι οποίοι μαζί και με αξιωματικούς του ναυτικού στόλου κατέφθασαν στην Αθήνα και από κοινού με επαναστατικές ομάδες εκεί υπό τον απόστρατο Θεόδωρο Πάγκαλο ζήτησαν τη σύλληψη αντιβενιζελικών ηγετών, πρωτεργατών της μικρασιατικής αποτυχίας. Η κυβέρνηση παραιτήθηκε στις 13 Σεπτεμβρίου του 1922 και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος την επόμενη ημέρα αφήνοντας στον θρόνο τον διάδοχό του, Γεώργιο Β'⁶².

2.2.2. Το διάστημα 1922-1923

Η κατακραυγή της μικρασιατικής καταστροφής είχε προκαλέσει κυβερνητικό ζήτημα μετά και την παραίτηση της αντιβενιζελικής κυβέρνησης και του βασιλιά

⁶⁰ Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 424-425

⁶¹ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 117

⁶² Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897-1957. Εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου από του 1897 μέχρι του 1957*, Αθήνα 1958, σ. 229-252

Κωνσταντίνου. Σε αυτήν την τόσο κρίσιμη για το μέλλον της χώρας περίοδο, η Επαναστατική Επιτροπή υπό την ηγεσία του Στυλιανού Γονατά, προχώρησε στη σύγκληση σύσκεψης, στις 15 Σεπτεμβρίου, σημαντικών πολιτικών προσωπικοτήτων προκειμένου να αποφασιστεί το είδος της μεταβατικής κυβέρνησης με τις απόψεις να δίστανται σχετικά με το αν θα ήταν προτιμότερη μια μη κομματική κυβέρνηση ή μια πολυκομματική. Σε αυτήν τη σύσκεψη, λοιπόν, οι φιλελεύθεροι συμμετείχαν με επικεφαλής τον Σοφούλη, ο οποίος πρότεινε μια μη κομματική κυβέρνηση που θα φρόντιζε για τον κατευνασμό, ει δυνατόν, των παθών που η συντριπτική αποτυχία της μικρασιατικής επιχείρησης είχε οξύνει και θα προσπαθούσε να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Για τον λόγο αυτό, επειδή και οι φιλελεύθεροι είχαν εμπλακεί στην πρώτη φάση της επιχείρησης και σίγουρα τα βέλη της οργής κατευθύνονταν και προς αυτούς, πρότεινε να μην συμμετέχουν σε αυτήν τη μεταβατική κυβέρνηση και το επαναστατικό κίνημα να πάρει χαρακτήρα «Γενικού Εθνικού Πανελληνίου Κινήματος»⁶³. Ακόμη, επειδή οι απειλές του κεμαλικού κινήματος ήταν νωπές και εκκρεμούσε η διαφύλαξη των εθνικών εδαφών και επειδή, επιπλέον, η περίθαλψη και η αποκατάσταση των προσφύγων αποτελούσε φλέγον ζήτημα με άμεση την ανάγκη αντιμετώπισή τους από το ελληνικό κράτος, ο Σοφούλης επέμεινε πως ο χαρακτήρας της κυβέρνησης θα έπρεπε να είναι στρατιωτικός, εστιάζοντας στην ταχύτερη, όσο το δυνατόν, αναδιοργάνωση του στρατού για να αποφευχθούν τα χειρότερα όσον αφορά την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Ακόμη, εξέφρασε την άποψη πως τα μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής θα έπρεπε να έχουν υπό τον έλεγχό τους τα πιο βαρυσήμαντα υπουργεία, όπως των Στρατιωτικών, των Εσωτερικών, των Ναυτικών και της Συγκοινωνίας, ενώ των Οικονομικών και του Επισιτισμού να αναλάβουν εξειδικευμένοι τεχνοκράτες, καθώς οι συνθήκες μετά και το προσφυγικό ζήτημα, αλλά και τις οικονομικές απώλειες της μικρασιατικής καταστροφής ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς και δε χωρούσε, πλέον, περιθώριο λανθασμένου χειρισμού.

Θα πρέπει, άλλωστε, να τονιστεί πως μετά από την τόσο έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί λόγω της μικρασιατικής αποτυχίας, της οικονομικής κατάρρευσης, της πίεσης του προσφυγικού ζητήματος, της διπλωματικής απομόνωσης και του εξευτελισμού του ελληνικού στρατεύματος, ήταν λογικό κανένας πολιτικός να μην επιθυμεί να εμπλακεί σε μια τόσο δύσκολη συγκυρία που κινδύνευε να καταποντιστεί υπό το βάρος των συνθηκών και για αυτό οι περισσότερες πολιτικές

⁶³ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 118

προσωπικότητες συμφωνούσαν με τις απόψεις του Σοφούλη περί μιας μη κομματικής μεταβατικής κυβέρνησης υπό τον έλεγχο των κινηματιών. Άλλωστε, για τους φιλελεύθερους έλειπε η ηγετική φυσιογνωμία του Βενιζέλου που θα μπορούσε να τους συνενώσει και να αναλάβει την τύχη της χώρας σε μια τόσο δύσκολη συγκυρία και σε αυτό ακριβώς βασίστηκε και ο Σοφούλης, απαντώντας στις πιέσεις του Στυλιανού Γονατά για να συγκροτήσει ο ίδιος τη μεταβατική αυτήν κυβέρνηση ζητώντας από τον τελευταίο να απευθυνθεί στον Βενιζέλο. Έτσι, λόγω όλων αυτών των διλημμάτων και των δυσχερειών, αποφασίστηκε τελικά κατά πρόταση της Επαναστατικής Επιτροπής να συγκροτηθεί κυβέρνηση από διαφορετικές πολιτικές προσωπικότητες με πρωθυπουργό τον μετριοπαθή και για τούτο αποδεκτό, Αλέξανδρο Ζαΐμη, αλλά επειδή ο τελευταίος έλειπε στο εξωτερικό και δεν απάντησε ποτέ, τελικά πρωθυπουργός ανέλαβε στις 17 Σεπτεμβρίου, ο Σωτήριος Κροκιδάς.

Κατά το διάστημα που ο Σοφούλης ανέμενε πως μετά τη συγκρότηση της μεταβατικής κυβέρνησης θα υπάρξει διενέργεια εκλογών, πρωτοστάτησε στην ανασυγκρότηση του κόμματος των Φιλελευθέρων, αφού είχε αναδειχτεί, πλέον, στην ηγετική ομάδα του κόμματος. Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1922, στη Λέσχη των Φιλελευθέρων συγκεντρώθηκαν πάνω από 300 στελέχη του κόμματος προκειμένου να προετοιμαστούν για τις επερχόμενες εκλογές, καθώς θεωρούσαν πως ήταν βέβαιο ότι θα συνέβαιναν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Σε αυτήν τη συγκέντρωση ο Σοφούλης, ως πρωταγωνιστής απηύθυνε ένθερμο χαιρετισμό προς την «Επανάστασιν» και λόγο υποστηρικτικό προς το κίνημα, ενώ συνεχάρη τον στρατό και τον στόλο για το έργο τους⁶⁴. Παράλληλα, αποφασίστηκε η εκλογή πενταμελούς διοικητικής επιτροπής στην οποία τελικά υπερίσχυσαν ο Παναγιώτης Δαγκλής με 190 ψήφους, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου με 185, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης με 175, ο Αλέξανδρος Καραπάνος με 138 και ο Γεώργιος Καφαντάρης με 124 αντίστοιχα. Τέλος, εκφράστηκε η ανάγκη στις επικείμενες εκλογές να συνενωθούν όλες οι δυνάμεις των Φιλελευθέρων που ήταν διασπασμένες κατά την προηγούμενη περίοδο, τόσο οι ριζοσπαστικές με τον Αλ. Παπαναστασίου, όσο και οι πιο συντηρητικές/μετριοπαθείς, ενώ τονίστηκε και το αίτημα της ανανέωσης του κόμματος με τον προσεταιρισμό δυνάμεων με παρεμφερείς με το κόμμα πολιτικές αρχές, όπως εκείνες των εργατών σοσιαλιστών, των αγροτών και των ανεξάρτητων. Βέβαια, η συνένωση δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς η διάσπαση στις τάξεις του κόμματος είχε πλέον ριζώσει για τα καλά και οι επιδιώξεις

⁶⁴ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 119-120

και στρατηγικές των ριζοσπαστικών δυνάμεων δύσκολα μπορούσαν πλέον να συγκλίνουν με την πιο μετριοπαθή πολιτική ομάδα του κόμματος, όπως εκφραζόταν κυρίως από τον Δαγκλή και τον Σοφούλη. Αλλά και στο θέμα της άμεσης διενέργειας εκλογών δεν υπήρχε σύμπνοια μεταξύ των στελεχών των Φιλελευθέρων, καθώς τόσο ο Βενιζέλος, όσο και ο Απόστολος Αλεξανδρής που είχε αναλάβει στη νέα κυβέρνηση το υπουργείο Εξωτερικών δεν ήταν σύμφωνοι με την άμεση διενέργεια εκλογών, αφού τα κόμματα δεν είχαν καταφέρει να οργανωθούν και τα πάθη ήταν οξυμμένα μετά τη μικρασιατική καταστροφή και επιπλέον διαφωνούσαν και με τη στάση των ριζοσπαστικών δυνάμεων του Αλ. Παπαναστασίου σχετικά με το ζήτημα της κατάργησης της μοναρχίας.

Από την άλλη, σχετικά με το ζήτημα της καταδίκης των έξι υπαιτίων της μικρασιατικής καταστροφής, ο Σοφούλης πίστευε στην «ψυχική ένωση» του ελληνικού λαού μέσα από τη «θρησκεία της αγάπης» και της λήθης προκειμένου να κατευναστούν τα πάθη και να προχωρήσει η χώρα στα βήματα της περιόδου 1910-1915 μακριά από τη λογική του εθνικού διχασμού με στόχο την ειρήνευση και την πρόοδο. Ωστόσο, σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα «Σκριπ» στις 27 Σεπτεμβρίου πώς συμβιβάζεται η συμφιλίωση με τη διενέργεια εκλογών, ενώ οι βασιλόφρονες ηγέτες βρίσκονται στη φυλακή, ο Σοφούλης δικαιολόγησε τη φυλάκιση ως επιβεβλημένη, καθώς λόγω των λανθασμένων χειρισμών τους προκλήθηκαν τόσα δεινά για τους Έλληνες κατοίκους της Μικράς Ασίας και τον ελληνικό λαό και πως η εκλογή Εθνοσυνέλευσης ήταν επιβεβλημένη για να αποφασίσει οριστικά για την τύχη τους. Επιπλέον, εξέφρασε την ανάγκη άμεσης διενέργειας εκλογών και διατήρησης της Επαναστατικής Επιτροπής μέχρι τις εκλογές, καθώς η τελευταία δεν εμπόδιζε το έργο της μεταβατικής κυβέρνησης, αλλά επόπτευε την όλη κατάσταση ως εγγυήτρια σταθερότητας. Ως προς το τελευταίο, μάλλον ίσχυε το αντίθετο, γιατί και από την καταδίκη των έξι σε θάνατο και την εκτέλεση της ποινής φάνηκε πως η Επαναστατική Επιτροπή δεν επόπτευε απλώς, αλλά επέβαλλε τις απόψεις της, κάτι που οδήγησε και στην παραίτηση της κυβέρνησης Κροκιδά.

Το επόμενο διάστημα που το ενδιαφέρον εστιάστηκε στις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία μέχρι και την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) η επαναστατική κυβέρνηση έστρεψε το ενδιαφέρον της κυρίως προς τους όρους της συνθήκης και προς την ανασυγκρότηση στρατού και στόλου. Όταν, όμως, υπογράφηκε η συνθήκη και έληξε ο πόλεμος με την Τουρκία, το κυβερνητικό ζήτημα και το

πολιτειακό με την καθιέρωση ή μη της αβασίλευτης δημοκρατίας όξυναν και πάλι τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις.

2.2.3. Προς την αβασίλευτη δημοκρατία

Κατά το έτος 1923 το θέμα της πολιτειακής μεταβολής προς την αβασίλευτη δημοκρατία φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τα εμπλεκόμενα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής της Ελλάδος και κατ' επέκταση λειτούργησε ως διχαστικός παράγοντας για το κόμμα των Φιλελευθέρων. Το θέμα διατήρησης της βασιλείας στην Ελλάδα φαίνεται να επιβαρύνθηκε ακόμη περισσότερο, όταν ξέσπασε κίνημα εναντίον της Επαναστατικής Επιτροπής του Πλαστήρα-Γονατά στις 22 Οκτωβρίου 1923 υπό την ηγεσία των υποστρατήγων Γεωργίου Λεοναρδόπουλου και Παναγιώτη Γαργαλίδη και του συνταγματάρχη Γεωργίου Ζήρα και υπό την υποστήριξη φανατικών αντιβενιζελικών «ταγματάρχων», όπως ο Θεόδωρος Σκυλακάκης και ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, αλλά και υπό τη συμβολή του Ιωάννη Μεταξά⁶⁵. Το κίνημα γρήγορα καταπνίγηκε από την Επαναστατική Επιτροπή με την ηγεσία της να συγκαλεί, στις 31 Οκτωβρίου 1923, τριάντα σημαντικές προσωπικότητες της εποχής από τον χώρο της πολιτικής και του στρατού, εκ των οποίων και τον Σοφούλη, για να εκφραστούν απόψεις σχετικά με την αλλαγή του πολιτειακού καθεστώτος. Οι μετριοπαθείς δυνάμεις των Φιλελευθέρων, όπως εκπροσωπήθηκαν από τον Σοφούλη, Δαγκλή και Καφαντάρη τάχθηκαν υπέρ της μη μεταβολής του πολιτεύματος και μη κατάργησης του θεσμού της βασιλείας⁶⁶, ενώ υποστήριζαν πως το κόμμα δε θα ενέκρινε να τεθεί πολιτειακό ζήτημα και κατά τις επερχόμενες εκλογές για ανάδειξη Εθνοσυνέλευσης⁶⁷. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1923 η τριανδρία του κόμματος επέκρινε την απόπειρα ορισμένων στελεχών και τοπικών οργανώσεων να κηρύξουν αυθαίρετα την αβασίλευτη δημοκρατία, η οποία μάλιστα από κοινού με τον Βενιζέλο εξέφρασαν δημόσια τη διαφωνία τους έναντι των θέσεων περί πολιτειακού ζητήματος της Δημοκρατικής Ενώσεως. Προς επίρρωση των παραπάνω στις 4 Νοεμβρίου το επίσημο κόμμα των Φιλελευθέρων διακήρυξε δημόσια ότι στις επικείμενες εκλογές θα κρινόταν η σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης και όχι το πολίτευμα και μόνο ύστερα από διαδοχικές συζητήσεις και εφόσον συμφωνούσε η πλειοψηφία των βουλευτών θα μπορούσε το θέμα να τεθεί σε δημοψήφισμα. Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί πως τα βασικότερα

⁶⁵ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 122-124

⁶⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ. 44-45

⁶⁷ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 124

στελέχη της Δημοκρατικής Ενώσεως που έρχονταν σε διάσταση με τη μετριοπαθή πτέρυγα των Φιλελευθέρων ήταν ο Παπαναστασίου και οι απόστρατοι, υποστράτηγος Γεώργιος Κονδύλης, υποναύαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος και ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, με τον τελευταίο να πρωταγωνιστεί πλέον στην αριστερή και προοδευτική αυτήν ομάδα των βενιζελικών⁶⁸.

Στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923 η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις των αντιβενιζελικών και διάφοροι ουδέτεροι σχηματισμοί δε συμμετείχαν, καθώς ιδιαίτερα η πρώτη συγκέντρωσε τη λαϊκή δυσμένεια λόγω και της μικρασιατικής καταστροφής και ήταν συνειδητοποιημένο εκ μέρους της πως δεν είχε καμία πιθανότητα εκλογής. Έτσι, οι Φιλελεύθεροι κατάφεραν να πλειοψηφήσουν εύκολα παίρνοντας 250 έδρες σε σύνολο 397, ενώ και ο Σοφούλης εκλέχτηκε βουλευτής Σάμου. Παρά την επικράτησή τους, όμως, το ζήτημα της αρχηγίας του κόμματος εξακολουθούσε να λειτουργεί διχαστικά, ενώ υψώνονταν και οι φωνές των εν ενεργεία και απόστρατων στρατιωτικών για κατάργηση της βασιλείας. Το τελευταίο ζήτημα διευκολύνθηκε και από την αποχώρηση του Γεωργίου στο εξωτερικό υπό μορφή «αδείας» (18 Δεκεμβρίου 1923) λόγω της έντασης που επικρατούσε στην πολιτική σκηνή του τόπου και της λαϊκής οργής. Στη θέση του ορίστηκε αντιβασιλέας, ο ναύαρχος εν αποστρατεία, Παύλος Κουντουριώτης, ενώ τον Ιανουάριο του 1924 ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Ελλάδα για να επιφέρει τη σταθερότητα και την ομαλότητα στην πολιτική ζωή του τόπου και να περιορίσει ως μετριοπαθής πλέον τις ακραίες αντιβασιλικές θέσεις που μαζί με την πολιτειακή μεταβολή θεωρούσε πως θα έβαζαν τον τόπο σε νέες δοκιμασίες και αναταραχές.

Η άφιξη του Βενιζέλου συνένωσε κατά κάποιο τρόπο τις διασπαστικές τάσεις του κόμματος, καθώς όλοι συμφωνούσαν στο να αναλάβει ο ίδιος την αρχηγία του. Παρά την αρχική του διαφωνία να ηγηθεί του κόμματος, όταν συναντήθηκε με τη διοικούσα επιτροπή του, που την αποτελούσαν οι Δαγκλής, Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος και Σοφούλης, αποδέχτηκε τελικά να σχηματίσει κυβέρνηση, υπό την πίεση του κόμματος των Φιλελευθέρων, των Δημοκρατικών (με επικεφαλής τον βουλευτή και υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Ρούσσο) και της Δημοκρατικής Ενώσεως που θα συμμετείχαν σε κυβέρνηση μόνο αν την αρχηγία είχε ο Βενιζέλος. Η κυβέρνηση σχηματίστηκε τελικά στις 11 Ιανουαρίου του 1924 και ο Σοφούλης ανέλαβε το

⁶⁸ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 1052-1053

Υπουργείο Εσωτερικών⁶⁹. Τα σύννεφα της διάστασης δεν κατάφεραν όμως να εξανεμιστούν, καθώς η ριζοσπαστική παράταξη του Παπαναστασίου με τους αδιάλλακτους αντιβασιλικούς ασκούσε πιέσεις που έγιναν εντονότερες, όταν ο Βενιζέλος θέλησε να απονεμίσει χάρη στους κινηματίες του Οκτωβρίου του 1923 και να επαναφέρει στην κυκλοφορία τις αντιβενιζελικές εφημερίδες στα πλαίσια της υπεράσπισης της ελευθεροτυπίας. Έτσι, η παραίτηση Βενιζέλου στις 4 Φεβρουαρίου ήρθε ως φυσικό επακόλουθο της αδυναμίας συνεννόησης με τους αντιβασιλικούς στρατιωτικούς και την αντιμοναρχική παράταξη του Παπαναστασίου οδηγώντας το κόμμα των Φιλελευθέρων σε πολυδιάσπαση⁷⁰.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1924 ο Γ. Καφαντάρης διαδέχτηκε τον Βενιζέλο, ενώ ο Σοφούλης παρέμεινε στο Υπουργείο Εσωτερικών. Ούτε, όμως, και αυτή η κυβέρνηση παρέμεινε για πολύ, καθώς δεν μπόρεσε να ελέγξει τους αδιάλλακτους αντιβασιλικούς στρατιωτικούς που είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Πάγκαλο και τον Κονδύλη. Στις 6 Μαρτίου μάλιστα ξέσπασε κίνημα από μερίδα αυτών που πίεζαν για την άμεση κήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Και πάλι ο Σοφούλης υποστήριξε πως η κυβέρνηση θα έπρεπε να επιβληθεί πάνω στις φωνές διαμαρτυρίας και να περιορίσει τους κινηματίες, όμως οι απαντήσεις του διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού, στρατηγού Ζ. Παπαθανασίου και του στόλου, πλοιάρχου Ιωάννη Δεμέστιχα ήταν κατηγορηματικές προς την κατεύθυνση πως ήταν αδύνατον να ελεγχθούν πλέον οι αντιδράσεις στο στράτευμα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Κάτω από αυτό το κλίμα αναταραχών ο Καφαντάρης παραιτήθηκε από την κυβέρνηση (8 Μαρτίου 1924)⁷¹ και στη συνέχεια ανέλαβε ο Παπαναστασίου σχηματίζοντας κυβέρνηση κατά πλειοψηφία από μέλη της Δημοκρατικής Ένωσης.

Όλη αυτή η αστάθεια που προκαλούσε το πολιτειακό ζήτημα λειτούργησε ακόμη περισσότερο διασπαστικά για το κόμμα των Φιλελευθέρων, και αυτό φαίνεται και από τις διαφορετικές απόψεις που εκφράστηκαν για αυτό στις συνελεύσεις των στελεχών του κόμματος που επακολούθησαν στις 12 και 17 Μαρτίου 1924, αλλά και από τις διαφορετικές ομάδες που δημιουργήθηκαν κατακερματίζοντας την ενότητα του κόμματος. Ο Σοφούλης, για παράδειγμα, διαβλέποντας πλέον την αλλαγή που είχε συντελεστεί γύρω από το πολιτειακό ζήτημα, υποστήριξε πως η δυναστεία των Γλύξμπουργκ θα έπρεπε να κηρυχθεί έκπτωτη από την Εθνοσυνέλευση και να

⁶⁹ Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 474-477

⁷⁰ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα 1997, σ. 244-245

⁷¹ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 2013, σ. 74-79

επαφίεται στον λαό να αποφασίσει για τη μορφή του πολιτεύματος⁷². Άλλα πάλι στελέχη των Φιλελευθέρων πρότειναν τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ του κόμματος και της Δημοκρατικής Ένωσης, ενώ μερικοί θεώρησαν πως θα έπρεπε να δοθεί ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παπαναστασίου (Μιχαλακόπουλος, Ρούσσο)⁷³. Αντίθετα, ο Καφαντάρης πρότεινε πως επειδή υπήρχαν δύο διακριτές τάσεις στο κόμμα σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα, θα έπρεπε το κόμμα να χωριστεί σε δύο ομάδες κατ' αντιστοιχία αυτών των τάσεων⁷⁴. Έτσι, μια μεγάλη ομάδα βουλευτών και στελεχών του κόμματος -περί τους 60 και στη συνέχεια περί τους 100- ακολούθησε τον Καφαντάρη που ίδρυσε το κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, αν και αρχικά ο Καφαντάρης για να μην κόψει εντελώς τις γέφυρες επικοινωνίας με τους υπολοίπους βενιζελικούς διαβεβαίωνε πως «ή περί αυτόν όμας δέν άποτελεί κόμμα, αλλά ιδίαν άπόχρωσιν εντός του κόμματος των φιλελευθέρων»⁷⁵. Από την άλλη, και ο Σοφούλης σχημάτισε τη δική του ομάδα αποτελούμενη από 61 βουλευτές κυρίως από τις Νέες Χώρες που ο αριθμός τους στη συνέχεια περιορίστηκε στους 15. Τέλος, τον Μιχαλακόπουλο ακολούθησαν περίπου 30-40 βουλευτές που αποτέλεσαν τον συντηρητικό πυρήνα των Δημοκρατικών.

Στις 24 Μαρτίου 1924 η κυβέρνηση του Παπαναστασίου κατέθεσε ψήφισμα στην Εθνοσυνέλευση σχετικά με την έγκριση του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας και της έκπτωσης της δυναστείας των Γλύξμπουργκ. Τόσο ο Σοφούλης, όσο και ο Μιχαλακόπουλος συναίνεσαν με τις απόψεις του Παπαναστασίου και του Στρατιωτικού Συνδέσμου που απάρτιζαν αδιάλλακτοι αντιμοναρχικοί στρατιωτικοί και δήλωσαν πως θα έδιναν ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και πως χωρίς να χρειάζεται δημοψήφισμα, θα ήταν στην αρμοδιότητα της Βουλής η έγκριση της αβασίλευτης δημοκρατίας και η απομάκρυνση της δυναστείας των Γλύξμπουργκ. Στον αντίποδα, ο Καφαντάρης και το κόμμα του δε συμμετείχαν στη συνεδρίαση. Τελικά την επόμενη ημέρα, η Δ' Συντακτική Συνέλευση ανακήρυξε την αβασίλευτη δημοκρατία και έκρινε έκπτωτη τη βασιλική δυναστεία, αλλά συνάμα όρισε δημοψήφισμα για τη 13^η Απριλίου, προκειμένου ο λαός να επικυρώσει τις αποφάσεις της. Το αποτέλεσμα ήταν να επικυρωθεί από τον λαό κατά 70%. Ωστόσο, η κυβέρνηση Παπαναστασίου δεν κατόρθωσε να παραμείνει για πολύ, καθώς πολλοί από τους

⁷² Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σ. 129

⁷³ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 249-251

⁷⁴ Μανόλης Κούμας, *ό. π.*, σ. 83

⁷⁵ Μανόλης Κούμας, *ό. π.*, σ. 83

βενιζελικούς μέσα στους οποίους ήταν και ο Σοφούλης δε συμφώνησαν με τις μετέπειτα ριζοσπαστικές οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ενώ εκφράστηκαν και σημαντικές επιφυλάξεις από τον τελευταίο, καθώς και από τον Καφαντάρη και τον Ζαβιτσιάνο, σχετικά με το «κατοχυρωτικό» που απαγόρευε οποιαδήποτε συζήτηση για το πολιτειακό⁷⁶. Όλες αυτές οι συνεχόμενες διαφωνίες ελλείπει της παρουσίας του Βενιζέλου που κατόρθωνε να συνενώνει, οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης Παπαναστασίου (18-19 Ιουλίου 1924), καθώς οι βουλευτές που ήταν προσκείμενοι στον Μιχαλακόπουλο και τον Γονατά απέσυραν την ψήφο εμπιστοσύνης.

2.2.4. Η πρώτη κυβέρνηση Θ. Σοφούλη (24 Ιουλίου-1 Οκτωβρίου 1924)

Μετά την ανατροπή της κυβέρνησης Παπαναστασίου ανατέθηκε στον Γ. Καφαντάρη η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, Π. Κουντουριώτη, ο οποίος, όμως, αρνήθηκε, καθώς διέβλεπε πως η πολυδιάσπαση στο κόμμα των Φιλελευθέρων καθιστούσε αδύνατη τη δημιουργία μιας σταθερής κυβέρνησης συνεργασίας και για τον λόγο αυτό πρότεινε να αναλάβει ο Θ. Σοφούλης που έχαιρε μεγαλύτερης εμπιστοσύνης από τους υπόλοιπους αρχηγούς (Μιχαλακόπουλος, Κονδύλης, Γονατάς). Τελικά, η κυβέρνηση Σοφούλη ορκίστηκε στις 24 Ιουλίου 1924 απαρτιζόμενη από βουλευτές που προέρχονταν από όλες τις συντηρητικές, κυρίως, ομάδες των βενιζελικών κομμάτων που είχαν προκύψει μετά τη διάσπαση του κόμματος των φιλελευθέρων⁷⁷.

Το έργο της κυβέρνησης αυτής παρόλο που υπήρξε βραχύβια σε διάρκεια λόγω των συνεχόμενων ανταγωνισμών μεταξύ των διασπασμένων βενιζελικών κομμάτων και των προσωπικών φιλοδοξιών των αρχηγών τους, ελλείπει και του συνενωτικού Βενιζέλου, είχε να αντιμετωπίσει πολλαπλά προβλήματα και εντάσεις που ακύρωναν κάθε προσπάθεια οργάνωσης και μετάβασης στην ομαλότητα παρόλο που το εκρηκτικό κλίμα της μικρασιατικής καταστροφής καθιστούσε επιτακτική ανάγκη. Ως πρώτο σημαντικό πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο Σοφούλης ήταν στις τάξεις του ναυτικού η παραίτηση 158 αξιωματικών σε σύνολο 206 ως πράξη διαμαρτυρίας για την προαγωγή του αντιπλοίαρχου Ανδρέα Κολιαλέξη σε πλοίαρχο και άρα σε αρχηγό του στόλου χωρίς να πληροί τις νόμιμες προδιαγραφές. Και ενώ

⁷⁶ Παύλος Τζεργιάς, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολυτάραχη εποχή του: Διαλογοισμοί με πυξίδα τη νηφαλιότητα*, Αθήνα 2014, σ. 477-478

⁷⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 275-276

αρχικά, πριν να σχηματιστεί η κυβέρνηση Σοφούλη, είχαν την υποστήριξη του τελευταίου, επειδή είχαν ζητήσει και την παραίτηση του υπουργού Ναυτικών Αλέξανδρου Χατζηκυριάκου και την πλήρωση της θέσης του από πολιτικό πρόσωπο, όταν ο Σοφούλης ανέλαβε και εκτός από πρωθυπουργός, κράτησε και το υπουργείο Ναυτικών, ενοχλήθηκε από τη συμπεριφορά των παραιτηθέντων, καθώς είχαν εγκατασταθεί στο υπουργείο Ναυτικών και εξέδιδαν διαταγές χωρίς να είναι της αρμοδιότητάς τους. Η κατάσταση έγινε ακόμη πιο περίπλοκη, καθώς οι μη παραιτηθέντες του ναυτικού αρνούσαν να επιστρέψουν οι κινηματίες σε αυτό, ενώ ο Κολιαλέξης αδιάλλακτος προς τις υποδείξεις της κυβέρνησης και θέλοντας να την πιέσει να δεσμευθεί περί της μη επιστροφής των υπαιτίων της ανταρσίας, μετέφερε αρχικά τη μοίρα των γυμνασίων στον Πόρο και στη συνέχεια στο Φάληρο επιδίδοντας τηλεσίγραφο (21 Αυγούστου 1924) στην κυβέρνηση και απαιτώντας την οριστική διαγραφή των υπευθύνων του κινήματος από το ναυτικό⁷⁸. Η σύγκρουση μεταξύ Κολιαλέξη και Σοφούλη έγινε ακόμη μεγαλύτερη, όταν ο πρώτος όχι μόνο αρνήθηκε να συναντηθεί με τον πρωθυπουργό, αλλά απαίτησε και την παραίτηση του προέδρου της Δημοκρατίας με αποτέλεσμα ο Σοφούλης να αναγκαστεί να διαλύσει τη μοίρα των γυμνασίων που αποτελούσε τη μάχιμη δύναμη του στόλου και να απολύσει όλους τους ναύτες. Οι τελευταίοι κινδυνεύοντας να χάσουν τις θέσεις τους αρνήθηκαν να υπακούσουν στις εντολές των ανωτέρων τους και κατ' επέκταση του Κολιαλέξη και έτσι ο αρχηγός του στόλου έχοντας χάσει πλέον τον έλεγχο του αναγκάστηκε να δεχτεί συνάντηση με τον πρωθυπουργό. Έτσι, το κίνημα αυτό έληξε στις 23 Αυγούστου επιβάλλοντας η κυβέρνηση Σοφούλη ελαφρές ποινές για απειθαρχία τόσο στον Κολιαλέξη και τους συνεργάτες του, όσο και στους παραιτηθέντες κινηματίες που επανήλθαν στο ναυτικό⁷⁹. Ωστόσο, αυτή η ανάμειξη των στρατιωτικών στα πολιτικά πράγματα και η επιθυμία τους να ελέγχουν την πολιτική ανέδειξε ένα μέγιστο κίνδυνο για την ομαλή εξέλιξη της δημοκρατίας και της πολιτικής σταθερότητας γενικότερα, όταν μάλιστα οι κυρώσεις τέτοιων συμπεριφορών ήταν ήπιες και ουσιαστικά ανίκανες να πατάξουν κάθε μελλοντική αντίστοιχη απόπειρα. Βέβαια, από την άλλη, θα πρέπει να επισημανθεί και η αλλαγή στην πολιτική συμπεριφορά του Σοφούλη, ο οποίος δεν είναι πλέον ο ένθερμος επαναστάτης των νεότερων ηλικιακά χρόνων του, όταν πρωτοστατούσε στην απελευθέρωση του νησιού της Σάμου, αλλά ένας πιο μετριοπαθής και συντηρητικός πολιτικός που προσπαθεί να συμβιβάσει έκρυθμες

⁷⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 270-276

⁷⁹ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 276-278

καταστάσεις σταθμίζοντας και τις συνέπειες μιας τόσο ασταθούς περιόδου, όπως προέκυψε μετά το φιάσκο της μικρασιατικής καταστροφής, την εντεινόμενη λαϊκή οργή και το έλλειμμα που επήλθε από την απουσία της ηγετικής φυσιογνωμίας του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Πέραν από την ανταρσία στο ναυτικό, η κυβέρνηση Σοφούλη είχε να αντιμετωπίσει και τις απεργιακές κινητοποιήσεις των υπαλλήλων του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου της γραμμής Αθηνών-Πειραιάς και του συμβατικού που αργότερα στις 10 Σεπτεμβρίου 1924 εξελίχθηκε σε πανεργατική απεργία⁸⁰. Η αντίδραση του Σοφούλη υπήρξε έντονη, κατηγορώντας ως αναίτια την απεργία και επιρρίπτοντας ευθύνες προς το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος των οποίων μέλη συμπαρέσυραν τους εργάτες σε αυτήν την απεργιακή κινητοποίηση εξυπηρετώντας δικά τους καθαρά πολιτικά κίνητρα. Αυτή η ευθεία επίθεση του Σοφούλη προς το ΣΕΚΕ αποτέλεσε και την απαρχή της μετέπειτα περίπλοκα μεταβαλλόμενης και συγκρουσιακής στάσης του απέναντι στο ΚΚΕ, όπως μετονομάστηκε το ΣΕΚΕ από τον Δεκέμβριο του 1924 και εξής, που πήρε διαστάσεις εκρηκτικές κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου.

Ένα ακόμη μελανό σημείο της πολιτικής του Σοφούλη σε αυτήν την πρώτη του διακυβέρνηση σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής αποτελεί η υπογραφή του πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ που ουσιαστικά παραχωρούσε το δικαίωμα τόσο στην ΚτΕ ως διεθνή φορέα, όσο και στους Βούλγαρους να αναμειγνύονται σε θέματα μειονοτήτων στα εδάφη της Μακεδονίας, κάτι που προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια και αγανάκτηση για τους άστοχους χειρισμούς με διαμαρτυρίες πολιτικών προσώπων και λαϊκών στρωμάτων. Αφορμή για αυτό το πρωτόκολλο αποτέλεσε η εκτέλεση 17 συλληφθέντων σλαβοφώνων κατά εντολή του αρχηγού της πολιτοφυλακής, υπολοχαγού Ιωάννη Δοξάκη στο χωριό Τερλίζ (26-27 Ιουνίου 1924), όταν οι τοπικές αρχές του χωριού που οι κάτοικοί του στην πλειονότητά τους ήταν σλαβόφωνοι βουλγαρικής συνείδησης σκηνοθέτησαν επίθεση από κομιτατζήδες και κατά την υποτιθέμενη επίθεση των τελευταίων ανταλλάχθηκαν πυρά που σκότωσαν τους 17 συλληφθέντες σε δασική περιοχή του χωριού. Επειδή, οι αντιδράσεις ήταν οξείες από τον διεθνή τύπο, την Κοινωνία των Εθνών και τη βουλγαρική κυβέρνηση που επέκρινε την ελληνική για οργανωμένο εκτοπισμό των σλαβόφωνων πληθυσμών, ο Σοφούλης αναγκάστηκε να δεσμευθεί στην ΚτΕ πως θα δώσει εντολή διερεύνησης της υπόθεσης και τιμωρίας των ενόχων, αρνούμενος, όμως, κάθε βουλγαρική παρέμβαση ως

⁸⁰ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 280

παραβίαση των κυρίαρχων ελληνικών δικαιωμάτων⁸¹. Ωστόσο, στη συνέλευση της ΚτΕ στη Γενεύη (29/09/2024), οι δύο εκπρόσωποι της Ελλάδας και της Βουλγαρίας (Πολίτης και Καλφώφ) κατέθεσαν στον οργανισμό δύο παρόμοιου περιεχομένου δηλώσεις κατά τις οποίες η Ελλάδα αποδεχόταν την παρέμβαση της ΚτΕ για την προστασία των βουλγαρικής συνείδησης κατοίκων της Μακεδονίας και η Βουλγαρία αντίστοιχα των Ελλήνων που βρίσκονταν στο εσωτερικό της. Το κείμενο αυτό προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στην ελληνική πολιτική σκηνή, αλλά και στον λαό, ιδιαίτερα της Μακεδονίας, καθώς θεωρούσαν πως άνοιγε τον δρόμο της παρέμβασης όχι μόνο εξωτερικών παραγόντων στα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα, αλλά και εμμέσως της βουλγαρικής κυβέρνησης και επιπλέον έδινε και το δικαίωμα στη Γιουγκοσλαβία για αντίστοιχη επέμβαση προς προστασία των δικών της μειονοτήτων στο εσωτερικό της χώρας μας, κάτι που μάλιστα οδήγησε και σε επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας⁸². Εν κατακλείδι, το ζήτημα λύθηκε από την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου που διαδέχτηκε εκείνη του Σοφούλη μετά την παραίτησή του, η οποία με τη συνδρομή του Βενιζέλου κατάφερε την ακύρωση του πρωτοκόλλου στην έδρα της ΚτΕ στη Γενεύη και απέτρεψε τον κίνδυνο της πλήρους απομόνωσης της Ελλάδας από τα Βαλκάνια λόγω των προστριβών που δημιουργήθηκαν από το θέμα αυτό.

Αξίζει, ωστόσο, να τονιστεί πως παρά τη σύντομη διάρκεια της κυβέρνησης Σοφούλη σημαντικό υπήρξε το έργο της απαλλοτρίωσης 350.000 στρεμμάτων με στόχο την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών προσφύγων και γηγενών, αλλά και η αναμόρφωση του προϋπολογισμού από τη Μεγάλη Επιτροπή Οικονομιών που συνέστησε ο Σοφούλης υπό την εποπτεία του Αθανάσιου Ευταξία⁸³.

Η πολυδιάσπαση των βενιζελογενών κομμάτων και οι προσωπικές επιδιώξεις των αρχηγών τους στέρησαν και από αυτήν την κυβέρνηση τη συνέχιση του έργου της, καθώς με την επιστροφή του Καφαντάρη στην Ελλάδα από το εξωτερικό τέθηκε εκ νέου το θέμα σχηματισμού κυβέρνησης γενικής συνεργασίας για να αντιμετωπιστούν όλα τα σημαντικά προβλήματα της χώρας, κάτι που οδήγησε τον Σοφούλη σε παραίτηση (1/10/1924) ύστερα από επαφή που ήρθε με πολιτικούς αρχηγούς των

⁸¹ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925: ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Αθήνα 2006, σ. 17-24

⁸² Patrick Finney, "Greece, the Great Powers and the Politis-Kalfoff Minorities Protocol of 1924", στο: *Diplomacy & Statecraft*, τχ. 8:1 (1997), σ. 20-48

⁸³ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009, σ. 133

βενιζελικών κομμάτων και τη διαπίστωση πως είχαν πάψει να παρέχουν εμπιστοσύνη στην κυβέρνησή του.

Την άμεση παραίτηση της κυβέρνησης Σοφούλη χωρίς καν να τεθεί θέμα ψήφου εμπιστοσύνης στη Βουλή, επακολούθησε μια πορεία πολιτικών διαβουλεύσεων προκειμένου να σχηματιστεί νέα κυβέρνηση συνεργασίας, κάτι που βέβαια ήταν ανέφικτο, όπως είχε διαπιστώσει και ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Παύλος Κουντουριώτης, καθώς θα έπρεπε να ξεπεραστούν οι ανταγωνισμοί και οι φιλοδοξίες των πολιτικών ηγετών (Καφαντάρης, Σοφούλης, Μιχαλακόπουλος, Γονατάς, Κονδύλης) των βενιζελικών παρατάξεων που βρίσκονταν σε πλήρη απόσταση μεταξύ τους. Για άλλη μια φορά η αρχική εντολή σχηματισμού κυβέρνησης υπό τον Καφαντάρη δεν έγινε δεκτή, καθώς θεωρούσε πως γνωρίζοντας το κλίμα διχασμού μεταξύ των παρατάξεων δε θα μπορούσε να προκύψει σταθερή κυβέρνηση συνεργασίας⁸⁴. Τελικά, υπό την πίεση των γεγονότων και των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετώπιζε το κράτος με πρωτοβουλία του Καφαντάρη, τόσο ο ίδιος, όσο και ο Σοφούλης και ο Γονατάς δεσμεύτηκαν να στηρίξουν την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου που άρχισε το έργο της στις 7 Οκτωβρίου 1924.

Ωστόσο, και η τύχη αυτής της κυβέρνησης καθορίστηκε από τη διχαστική τακτική που ακολουθούσαν οι βενιζελικές παρατάξεις και οι αρχηγοί τους μετά την παραίτηση του Βενιζέλου τον Φεβρουάριο του 1924. Έτσι, στις 10 Ιουνίου 1925 η παραίτηση Κονδύλη από την κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου ώθησε τον Σοφούλη και τον Γονατά να θέσουν και πάλι το ζήτημα δημιουργίας νέας κυβέρνησης συνεργασίας υπό τον Καφαντάρη που είχε και τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική ομάδα. Παρά την αρχική αποδοχή της παραπάνω πρότασης, τελικά θέλοντας να αποφύγει να εμπλακεί στον σχηματισμό κυβέρνησης που θα εξαρτιόταν από τις προσωπικές στοχεύσεις των διαφόρων αρχηγών των βενιζελικών παρατάξεων και άρα δε θα ήταν δυνατή η απρόσκοπτη και αυτόνομη λειτουργία της, πρότεινε τον σχηματισμό εκ νέου στον Μιχαλακόπουλο που ανέλαβε στις 15 Ιουνίου, χωρίς να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από την ομάδα του Σοφούλη που απείχε από τη διαδικασία αυτή στις συνεδριάσεις της Βουλής⁸⁵. Βέβαια και αυτή η κυβέρνηση δε βασιζόταν σε γερά θεμέλια, καθώς είχε ψηφιστεί μόνο από τα δύο πέμπτα του συνόλου των βουλευτών στο κοινοβούλιο.

⁸⁴ Μανόλης Κούμας, *ό. π.*, σ. 86

⁸⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 290-292

Γενικότερα, παρατηρείται πως κατά την περίοδο αυτή, ο συνταρακτικός απόηχος της μικρασιατικής καταστροφής με τις τραγικές επιπτώσεις της, τόσο στο διεθνές κύρος της χώρας μας, όσο και σε οικονομικό και διοικητικό επίπεδο και υπό το βάρος του προσφυγικού ζητήματος, προξένησαν ανεπανόρθωτους κλυδωνισμούς που δεν άφησαν ανεπηρέαστη την πολιτική σκηνή του τόπου επιφέροντας διλήμματα και διχασμούς. Συνάμα, η απουσία της ηγετικής φυσιογνωμίας του Βενιζέλου λειτούργησε διασπαστικά για το κόμμα των Φιλελευθέρων προκαλώντας διασπάσεις όχι μόνο μεταξύ της συντηρητικής βενιζελικής παράταξης και της ριζοσπαστικής του Παπαναστασίου, αλλά και μεταξύ των πιο μετριοπαθών στελεχών (Μιχαλακόπουλος, Σοφούλης, Καφαντάρης) του άλλοτε ενιαίου κόμματος των Φιλελευθέρων που οι αρχηγικές τους τάσεις και η αδιαλλαξία τους οδήγησαν σε πολιτικά αστάθεια με τελικό απότοκο την επιβολή της δικτατορίας του Θεοδώρου Πάγκαλου.

2.2.5. Η δικτατορία του Πάγκαλου και η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου

Η ασταθής κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου και η γενικότερη πολιτική αστάθεια των ετών 1923-1925 με τη διάσπαση των βενιζελικών παρατάξεων άνοιξε τον δρόμο για τη δικτατορία του Πάγκαλου, ο οποίος αρχικά προσπάθησε να δημιουργήσει κυβέρνηση που θα απολάμβανε της εμπιστοσύνης της Βουλής (26 Ιουνίου 1925) προσεγγίζοντας και τη Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου προκειμένου να απεκδυθεί την εικόνα της δικτατορικής επιβολής. Απέναντι σε αυτήν τη βίαιη ανατροπή της προηγούμενης κυβέρνησης και την επιβληθείσα κυβέρνηση Πάγκαλου ο Σοφούλης αντέδρασε καταψηφίζοντας στην Εθνοσυνέλευση το σχέδιο ψηφίσματος που κατατέθηκε από τον Πάγκαλο και ισοδυναμούσε με ψήφο εμπιστοσύνης, παρόλο που άλλα ηγετικά στελέχη, όπως ο Παπαναστασίου, ο Γονατάς, ο Κονδύλης και ο Ιωάννης Τσιριμώκος, το υπερψήφισαν, ενώ ο Καφαντάρης και ο Μιχαλακόπουλος προτίμησαν την αποχή. Μάλιστα, ο Σοφούλης δεν αρκέστηκε απλώς στην καταψήφιση του σχεδίου, αλλά εκφώνησε λόγο στη Βουλή που εν πολλοίς καταφερόταν εναντίον του τρόπου που ο Πάγκαλος σχημάτισε κυβέρνηση καταλύοντας τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες και δημοκρατικές ελευθερίες και δικαιώματα, ενώ χαρακτήρισε την κίνηση ως στρατιωτική εξέγερση και όχι επανάσταση. Από την άλλη, ο Σοφούλης ενέκρινε τη διάλυση της Δ΄ Συντακτικής Συνέλευσης στην οποία προχώρησε ο Πάγκαλος μετά την υπογραφή του νέου Συντάγματος από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας και την κυβέρνηση (29/09/1925) ως μια κίνηση που ίσως οδηγούσε σε σταθερότερες κυβερνήσεις, αλλά ο Παπαναστασίου

και ο Καφαντάρης θεώρησαν παράτυπη την ενέργεια αυτή, καθώς δεν είχαν προκηρυχθεί εκλογές για την ανάδειξη νέας Συνέλευσης ή Βουλής. Λίγες μέρες αργότερα, οι πραγματικές διαθέσεις του Πάγκαλου δεν άργησαν να φανούν, καθώς την 1^η Οκτωβρίου 1925 κήρυξε με διάταγμα ολόκληρη την επικράτεια σε κατάσταση πολιορκίας⁸⁶.

Οι αντιδράσεις απέναντι στην πολιτική Πάγκαλου συνεχίστηκαν και το επόμενο διάστημα με τους πολιτικούς αρχηγούς τόσο των βενιζελικών όσο και των αντιβενιζελικών κομμάτων να αρνούνται να έρθουν σε συνεννόηση, ενώ έντονη υπήρξε και η αντίδραση του Σοφούλη, καθώς δεν αναγνώρισε στον Πάγκαλο το δικαίωμα να προκηρύξει εκλογές, αφού δεν ήταν αρχηγός κόμματος ή έστω ομάδας. Όταν στις αρχές του 1926 ο Πάγκαλος έδωσε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα στην κυβέρνησή του, τονίζοντας πως δεν ήταν άξιος εμπιστοσύνης ο κοινοβουλευτισμός και ότι από εδώ και πέρα θα εμπιστευόταν περισσότερο τον στρατό ως τη νησίδα των εθνικών ελπίδων, η επικινδυνότητα της κατάστασης συνένωσε αντιβενιζελικά και βενιζελικά κόμματα προκειμένου να αποτρέψουν τις επιδιώξεις του Πάγκαλου να ανέλθει στο αξίωμα του προέδρου της Δημοκρατίας, όπως επιθυμούσε κατά το πρότυπο του αμερικανικού συντάγματος⁸⁷. Η αναγκαστική αυτή συνένωση κατέληξε να προταθεί από κοινού για την προεδρία της Δημοκρατίας ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής, υποψηφιότητα με την οποία διαφώνησε ο Σοφούλης και άλλα σημαίνοντα πολιτικά στελέχη και των δύο παρατάξεων, καθώς δεν ήθελαν φιλοβασιλικό πρόεδρο, αλλά κάποιον που θα ήταν ουδέτερος πολιτικά ή από τον δημοκρατικό χώρο και για αυτό πρότειναν τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Ειδικότερα, ο Σοφούλης θεωρούσε πως ο Πάγκαλος θα έπρεπε να περιοριστεί στα συνταγματικά του καθήκοντα ως αρχηγός κράτους και να προχωρήσει στην ανακήρυξη νομότυπων εκλογών με στόχο την εξομάλυνση της κατάστασης⁸⁸.

Τελικά ο Πάγκαλος στις εκλογές δεν είχε ουσιαστικά αντίπαλο, καθώς η υποψηφιότητα Δεμερτζή συνάντησε χλιαρή αποδοχή και οι πολιτικοί αρχηγοί απείχαν από την εκλογική αναμέτρηση. Ωστόσο, ο ίδιος ανατράπηκε από τον Κονδύλη και τα «δημοκρατικά τάγματα» (22/08/1926) και συνελήφθηκε. Για ακόμη μια φορά το ελληνικό κράτος περιήλθε σε περίοδο αστάθειας και αβεβαιότητας χωρίς σύνταγμα και

⁸⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, *ό. π.*, σ. 46-47

⁸⁷ Θάνος Βερέμης, «Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1979), σ. 292

⁸⁸ Gunnar Hering, *ό. π.*, σ. 1061-1062

ανώτατο αρχηγό. Από την άλλη, η εμπλοκή στρατιωτικών στα πολιτικά πράγματα περιέπλεκε ακόμη περισσότερο την κατάσταση επιφέροντας ανωμαλίες στο διοικητικό έργο της χώρας, ενώ μεγάλη υπήρχε και η διάσταση για το πολιτειακό ζήτημα περί αβασίλευτης ή μη δημοκρατίας μεταξύ αντιβενιζελικών, όπως το Λαϊκό Κόμμα και βενιζελικών παρατάξεων. Επιπλέον, οργισμένος και καταπονημένος ο λαός από όλη αυτήν την κατάσταση άρχισε μέσα από συλλαλητήρια και εκδηλώσεις στην Αθήνα και στην επαρχία να πιέζει για λύση στο ζήτημα και επιστροφή στην ομαλότητα⁸⁹.

Ο Κονδύλης προσπάθησε μέσω και του προέδρου της Δημοκρατίας, Κουντουριώτη, να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση, κάτι που δεν έβρισκε σύμφωνους τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς, όπως και τον Σοφούλη, επειδή κυρίως ο Κονδύλης ήθελε να αναλάβει τα ηνία αυτής της κυβέρνησης και επιπλέον να έχει στον έλεγχό του και τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών. Η αδιέξοδη κατάσταση, όπως είχε προκύψει μετά από όλες αυτές τις εξελίξεις ανάγκασε τελικά τον Κουντουριώτη να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κονδύλη με την προϋπόθεση να προκηρύξει εκλογές, αφού πρώτα προβεί στη διάλυση των δημοκρατικών ταγμάτων, κάτι για το οποίο πίεζαν και ο Πλαστήρας και οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί που γενικότερα ζητούσαν να γίνει εκκαθάριση στον κρατικό μηχανισμό και στο στράτευμα από τους οπαδούς του αντικοινοβουλευτισμού και του Πάγκαλου. Τελικά, η διάλυση των ταγμάτων έγινε στις 9 Σεπτεμβρίου και οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 24 Οκτωβρίου, αν και τελικά διεξήλθαν στις 7 Νοεμβρίου του 1926 σε κλίμα υποδειγματικής ηρεμίας.

Παρόλες τις ενέργειες Κονδύλη για τη διεξαγωγή εκλογών, η ένταση δεν αποσοβήθηκε, αλλά κλιμακώθηκε ακόμη περισσότερο από τους αντιβενιζελικούς ηγέτες, Παναγή Τσαλδάρη, Ιωάννη Μεταξά και Κωνσταντίνο Δεμερτζή, οι οποίοι ζητούσαν την παραίτηση Κονδύλη και τον σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης μέχρι τις εκλογές, απειλώντας με αποχή και αφήνοντας αιχμές περί μη έντιμης διενέργειας αυτών. Ο Κουντουριώτης υπό την απειλή μιας νέας αναταραχής συγκάλεσε σύσκεψη αρχηγών στην οποία συμμετείχαν οι πολιτικοί αρχηγοί από όλες τις παρατάξεις τόσο των βενιζελικών όσο και των αντιβενιζελικών. Τελικά, από τη μεριά των βενιζελικών, οι Σοφούλης, Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Γονατάς, Ζαβιτσιάνος (στη συνέχεια απείχε ο τελευταίος) αποδέχτηκαν να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές ο Κονδύλης με την προϋπόθεση να μην πολιτευθεί, ενώ τελικά και από την αντίπαλη παράταξη, τόσο ο

⁸⁹ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 353

Μεταξάς με το κόμμα των Ελευθεροφρόνων πείστηκε να συμμετάσχει στις εκλογές, όσο και ο Π. Τσαλδάρης και ο Δεμερτζής⁹⁰.

Το αποτέλεσμα των εκλογών λόγω του αναλογικού συστήματος που εφαρμόστηκε έδωσε το δικαίωμα εισαγωγής στη Βουλή όλων σχεδόν των πολιτικών τάσεων. Η Ένωση Φιλελευθέρων με επικεφαλής τους Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλο πλειοψήφησε σε ποσοστό 31,63%, ενώ τη δεύτερη θέση κατέλαβε το Λαϊκό Κόμμα του Π. Τσαλδάρη (20,27%). Γενικότερα οι βενιζελικές παρατάξεις στο σύνολό τους έλαβαν 143 έδρες σε σύνολο 286, οι αντιβενιζελικές 127 και 16 το ΚΚΕ, το Αγροτικό Κόμμα και η Εβραϊκή Πολιτική Ένωση Θεσσαλονίκης. Το κόμμα του Σοφούλη κατάφερε να πάρει μόνο δύο έδρες και πολύ μικρό ποσοστό που ανερχόταν στο 1,44%. Μετά από συσκέψεις, οι Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Τσαλδάρης, Μεταξάς και Παπαναστασίου αποφάσισαν τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη αναλαμβάνοντας ο καθένας για τον εαυτό του ένα υπουργείο, ενώ στον Σοφούλη ανατέθηκε η προεδρία της Βουλής⁹¹.

Παρόλο που η κυβέρνηση αυτή της συνεργασίας κατάφερε να παραμείνει στην εξουσία για δύομιση περίπου χρόνια και να θέσει τα θεμέλια μιας πιο σταθερής οικονομίας παρά τα τεράστια προβλήματα που ανέκυπταν, η επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα και η ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος των Φιλελευθέρων τον Μάιο του 1928, πυροδότησαν μια σειρά από εξελίξεις που οδήγησαν αρχικά στην παραίτηση του Καφαντάρη από την κυβέρνηση (22/05/1928) και στη συνέχεια και άλλων υπουργών από τον χώρο των Φιλελευθέρων, με αποτέλεσμα ο Ζαΐμης να υποβάλει και αυτός ως επικεφαλής της κυβέρνησης την ίδια μέρα την παραίτησή του στον πρόεδρο της Δημοκρατίας. Στη συνέχεια και ο Σοφούλης ως πρόεδρος της Βουλής διέκοψε τις εργασίες της παρά τις αντιδράσεις των αντιβενιζελικών και των ανεξάρτητων βουλευτών και ύστερα ανέλαβε μέχρι την διεξαγωγή νέων εκλογών τη διοίκηση του κόμματος των Φιλελευθέρων, όσο ο Βενιζέλος περιόδευε στη χώρα για να διερευνήσει κατά πόσο είχε ή όχι λαϊκό έρεισμα προκειμένου να ηγηθεί μιας νέας διακυβέρνησης στις επερχόμενες εκλογές. Μάλιστα ο Σοφούλης ήταν εκείνος που πρότεινε στον Π. Τσαλδάρη να εφαρμοστεί στις νέες εκλογές το πλειοψηφικό σύστημα που δημιουργούσε σταθερότερες κυβερνήσεις⁹².

⁹⁰ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 364-365

⁹¹ Νικόλαος Οικονόμου, «Οι κυβερνήσεις συνασπισμού», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 304-310

⁹² Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 396-399

Στο μεσοδιάστημα που πάλι είχε σχηματιστεί προσωρινή κυβέρνηση συνεργασίας (02/07/1928) από Φιλελεύθερους και Ελευθερόφρονες με επικεφαλής τον Αλ. Ζαΐμη, η οξεία κριτική του Βενιζέλου πάνω σε θέματα οικονομικής διαχείρισης εξώθησαν τον Υπουργό Οικονομικών Καφαντάρη σε παραίτηση που με τη σειρά της συμπαρέσυρε και την κυβέρνηση. Κάτω από αυτές τις εξελίξεις ο Κουντουριώτης ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο καθ' υπόδειξη και του Σοφούλη με την υποχρέωση να διαλυθεί η Βουλή και να διενεργηθούν εκλογές στις 19 Αυγούστου. Λόγω του πλειοψηφικού συστήματος οι Φιλελεύθεροι και τα προσκείμενα σε αυτούς κόμματα έλαβαν 223 έδρες σε σύνολο 250 (ήτοι ποσοστό 61%). Δεύτερο κόμμα αναδείχτηκε το Λαϊκό σε ποσοστό 23,94%, ενώ ο Μεταξάς με το κόμμα των Ελευθεροφρόνων, το ΚΚΕ και το Αγροτικό Κόμμα γνώρισαν συντριπτική ήττα. Ο Σοφούλης πήρε τις περισσότερες ψήφους στη Σάμο έναντι των δύο άλλων βενιζελικών βουλευτών και θεωρήθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους εγγυητές της ομαλής διεξαγωγής των εκλογών, παρόλες τις πολιτικές εντάσεις και διαφωνίες που υπήρχαν και χωρίς την ανάμειξη των σωμάτων στρατού και ασφάλειας.

Στη νέα κυβέρνηση Βενιζέλου ο Σοφούλης ανέλαβε το Υπουργείο Στρατιωτικών χωρίς να επιδειξει ιδιαίτερα σημαντικό έργο, καθώς γενικότερα η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να μειώσει τις αμυντικές δαπάνες και είχε ρίξει το βάρος της στην οικονομική αναδιοργάνωση και ενίσχυση του κράτους. Ως αποτέλεσμα αυτής της τακτικής, οι μόνες επενδύσεις που έγιναν αφορούσαν στην αγορά οπλικών συστημάτων για το ναυτικό και την αεροπορία⁹³, ενώ έμελλαν πολλά να γίνουν ως προς τη βελτίωση του σιδηροδρομικού και συγκοινωνιακού δικτύου, που αποτελούσε μείζον ζήτημα εθνικής ασφάλειας σε περίπτωση που παρίστατο ανάγκη για άμεση μετακίνηση του στρατού για λόγους επιστράτευσης και πολεμικής εμπλοκής. Το μειωμένο ενδιαφέρον της κυβέρνησης περί των στρατιωτικών προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις, όταν η κυβέρνηση αποφάσισε τη μείωση της θητείας των οπλιτών σε 14 μήνες σε μια εποχή που οι μνήμες του πολέμου με την Τουρκία ήταν νωπές και υπήρχε πάντοτε η ανησυχία περί της φύλαξης των συνόρων. Διαβλέποντας τον κίνδυνο ο αρχηγός ΓΕΣ, αντιστράτηγος Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν και επισημαίνοντας και άλλα προβλήματα, όπως την ανεπαρκή εκπαίδευση των εφέδρων και την προσπάθεια

⁹³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, (Επιμ. Θάνος Βερέμης και Ηλίας Νικολακόπουλος), Αθήνα 2011, σ. 173-205

μείωσης μεγάλων στρατιωτικών μονάδων αναγκάστηκε να επέμβει και με έντονες επικρίσεις προς την κυβέρνηση Βενιζέλου εμπόδισε αυτήν την πολιτική στα θέματα άμυνας του ελληνικού κράτους που έθετε σε κίνδυνο τα εθνικά συμφέροντα σε περίπτωση κήρυξης πολέμου⁹⁴. Βέβαια, πρέπει να τονίσουμε εδώ πως η ευθύνη δε βάρυνε ιδιαίτερα τον ίδιο τον Σοφούλη, καθώς στη χάραξη αυτής της πολιτικής κυριαρχούσε κυρίως η φυσιολογία του Βενιζέλου με τον πρώτο να είναι απλώς εντολοδόχος.

Εκεί, όμως, που η κριτική τόσο του τύπου, όσο και όλων των πολιτικών παρατάξεων, είτε ήταν προσκείμενες στον Βενιζέλο, είτε ανήκαν στην αντιπολίτευση πήρε τεράστιες διαστάσεις, ήταν σε διπλωματικό επίπεδο η επιδίωξη του Βενιζέλου από κοινού με τον Ισμέτ Ινονού, πρωθυπουργό της Τουρκίας και τον Κεμάλ Ατατούρκ, πρόεδρο της τουρκικής Δημοκρατίας, της υπογραφής του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας στην Άγκυρα (30 Οκτωβρίου 1930). Μάλιστα, την ίδια μέρα με την υπογραφή του συμφώνου, απόστρατοι και εν ενεργεία αξιωματικοί που ήταν οπαδοί της πολιτικής Πάγκαλου συγκεντρώθηκαν σε ένα χοιροστάσιο για να οργανώσουν κίνημα ανταρσίας, τους οποίους ο Σοφούλης, ως υπουργός Στρατιωτικών και επιδιώκοντας πάντοτε τον περιορισμό ανάμειξης των στρατιωτικών στα πολιτικά πράγματα τους συνέλαβε πατάσσοντας έτσι το κίνημα εν τη γενέσει του. Επιπλέον, προχώρησε και σε σύλληψη του Πάγκαλου χωρίς να υπάρχουν εμφανείς αποδείξεις ανάμειξης, ενώ και ο Βενιζέλος διόγκωσε το θέμα με δηλώσεις περί μηδενικής ανοχής ανάμειξης του στρατεύματος σε θέματα πολιτικής. Επιπλέον, για να δώσει ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, ανέλαβε ο ίδιος το υπουργείο Στρατιωτικών, ενώ ο Σοφούλης που είχε απορριφθεί για την προεδρία της Δημοκρατίας ως «κομματικός», ανέλαβε για ακόμη μια φορά πρόεδρος της Βουλής.

Στο επόμενο διάστημα η σημαντικότερη εξέλιξη που επέφερε οριστικούς τριγμούς στα θεμέλια της Βενιζελικής κυβέρνησης ήταν η επέκταση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (21/05/1932). Για ακόμη μια φορά οι βενιζελικές παρατάξεις, αλλά και η αντιπολίτευση διχάστηκαν για το ποιος θα αναλάμβανε τη μεταβατική κυβέρνηση μέχρι τη διενέργεια εκλογών. Και ενώ αρχικά προτάθηκε να αναλάβει ο Παπαναστασίου από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, Ζαΐμη και καθ' υπόδειξη του Βενιζέλου, οι υποψίες περί εκμετάλλευσης από πλευράς Παπαναστασίου του νομοσχεδίου «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων» προκειμένου να πάρει με το μέρος

⁹⁴ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 346-360

του τον εργατικό κόσμο, έφεραν αντιδράσεις τόσο από τον Σοφούλη και τον Γ. Μαρή (υπουργό Οικονομικών στην πρώην κυβέρνηση Βενιζέλου), όσο και από άλλους βενιζελικούς αρχηγούς, αλλά και από τον ίδιο τον Βενιζέλο που τελικά με τις επικρίσεις του ανάγκασε τον Παπαναστασίου σε παραίτηση από την ανάληψη κυβέρνησης. Έτσι, ανέλαβε ο Βενιζέλος να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, όμως οι τελευταίες ενέργειές του είχαν αμαυρώσει το κύρος του και το έρεισμά του στα λαϊκά στρώματα με αποτέλεσμα στις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου του 1932 να πλειοψηφήσει το Λαϊκό Κόμμα.

Πιο ειδικά, παρόλο που το Λαϊκό Κόμμα ήρθε πρώτο στις εκλογές σε ποσοστό 33,80% και το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεύτερο, αλλά σε μικρή απόσταση (33,42%), το αποτέλεσμα δείχνει το αδιέξοδο που είχε προκληθεί στον πολιτικό χώρο και τη λαϊκή απογοήτευση, καθώς κανένα κόμμα δεν μπορούσε να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Έτσι, προτάθηκε η λύση της κυβέρνησης συνεργασίας με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Παναγή Τσαλδάρη του Λαϊκού Κόμματος και με την ανοχή των Βενιζέλου, Καφαντάρη και Παπαναστασίου, λόγω της επείγουσας ανάγκης για κυβερνητική ομαλότητα στα χρόνια της οικονομικής κρίσης και της πτώχευσης του κράτους. Ο Σοφούλης, ήδη, από τις 3 Σεπτεμβρίου είχε εκλεγεί πρόεδρος της Βουλής λαμβάνοντας την πλειοψηφία των ψήφων από τους βενιζελικούς, ενώ τον Ιανουάριο του 1933 μαζί με τον Βενιζέλο και τον Γονατά εκλέχθηκαν μέλη της διοικούσας επιτροπής των Φιλελευθέρων από τις ομάδες του κόμματος στη Βουλή και τη Γερουσία, επιβεβαιώνοντας για ακόμη μια φορά τον χαρακτηρισμό του, ως υπαρχηγού του κόμματος⁹⁵.

Ωστόσο, οι μεγάλοι κλυδωνισμοί που επέφερε η οικονομική κρίση στο πολύπαθο και οικονομικά ελληνικό κράτος, δεν άργησαν για ακόμη μια φορά να οδηγήσουν σε πολιτική αστάθεια και εκ τούτου σε νέες εκλογές στις 5 Μαρτίου του 1933 που άνοιξαν πλέον τον δρόμο σε συντηρητικότερες κυβερνήσεις και σε επικράτηση της αντιβενιζελικής παράταξης. Πιο συγκεκριμένα, παρόλο που η βενιζελική και αντιβενιζελική παράταξη ισοψήφησαν, το Λαϊκό Κόμμα του Τσαλδάρη σχημάτισε κυβέρνηση λόγω περισσότερων εδρών, αν και το κίνημα Πλαστήρα προσπάθησε να αποτρέψει έναν τέτοιο σχηματισμό φιλοβασιλικής κυβέρνησης, αλλά διεκόπη από την άμεση και καθολική αντίδραση της στρατιωτικής ηγεσίας που ήταν προσκείμενη στον Βενιζέλο. Η νέα κυβέρνηση υποστηριζόμενη από Κονδύλη και

⁹⁵ Gunnar Hering, *ό. π.*, σ. 1170-1171

Μεταξύ ορκίστηκε στις 10 Μαρτίου 1933 και αποτέλεσε την αρχή της άρσης του κοινοβουλευτισμού, καθώς σταδιακά οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί και στρατιωτικοί εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να πάρουν πλέον τον πλήρη έλεγχο της εξουσίας και στη συνέχεια να ανατρέψουν το πολιτειακό καθεστώς καταλήγοντας στη δικτατορία του Μεταξά και οδηγώντας για ακόμη μια φορά τη χώρα σε νέες οπισθοδρομήσεις και περιπέτειες. Απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη, οι προσωπικές φιλοδοξίες και αντιπαραθέσεις των βενιζελικών, συμπεριλαμβανομένου και του Σοφούλη, σαφώς και έχουν μερίδιο ευθύνης.

2.3. Η στάση του Θ. Σοφούλη στη δικτατορία του Μεταξά (1936-1941)

2.3.1. Προς την παλινόρθωση και τη δικτατορία του Μεταξά

Η διακυβέρνηση του κράτους κατά τη διετία 1933-1935 από το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη παρά την αρχική μετριοπαθή στάση του αρχηγού του, αποκάλυψε τις πραγματικές προθέσεις των αντιβενιζελικών παρατάξεων, οι οποίες ορέγονταν την ευκαιρία να εκκαθαρίσουν τον κρατικό και στρατιωτικό μηχανισμό από τα βενιζελικά στοιχεία και να επαναφέρουν το καθεστώς της βασιλευομένης δημοκρατίας, ενώ έσπευσαν να υποδεχτούν και στελέχη των βενιζελικών με αντιβασιλικά άλλοτε φρονήματα, όταν προσχωρούσαν στη δική τους παράταξη και ασπάζονταν ακραίες θέσεις, όπως ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος. Έτσι, ξεκίνησαν και πάλι οι διώξεις και οι απόπειρες φίμωσης της βενιζελικής αντιπολίτευσης και του τύπου, τακτικές που επανέφεραν στη μνήμη το κλίμα του εθνικού διχασμού των ετών 1915-1922.

Η αρχή έγινε με την απόπειρα δολοφονίας του ίδιου του Βενιζέλου στις 6 Ιουνίου του 1933 και συνεχίστηκε με την εκκαθάριση της ηγεσίας του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας από τα βενιζελικά στελέχη και της αναπλήρωσής τους από φιλοβασιλικά και ακραία στοιχεία με δικτατορικές τάσεις, αντίστοιχες και με εκείνες που είχε εκφράσει, πλέον, ο Κονδύλης από τη στιγμή που προσχώρησε στην αντιβενιζελική παράταξη. Όλες αυτές οι κινήσεις θορύβησαν τον Βενιζέλο, αλλά και τον Πλαστήρα που είχε αυτοεξοριστεί στο εξωτερικό μετά το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου 1933 και μαζί με τις στρατιωτικές οργανώσεις ΕΣΟ και «Δημοκρατική Άμυνα» επιχείρησαν κίνημα (01/03/1935) προκειμένου να μην επιτρέψουν τη μονοπωλιακή στελέχωση του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας από ριζοσπαστικά

αντιβενιζελικά στοιχεία.⁹⁶ Απέναντι σε αυτό το κίνημα, το κόμμα των Φιλελευθέρων στο σύνολό του κράτησε ουδέτερη στάση, χωρίς να εκδηλώσει κάποια υποστήριξη.⁹⁷ Άλλωστε γενικότερα θα λέγαμε πως οι περισσότεροι πολιτικοί αρχηγοί των βενιζελικών παρατάξεων ακολουθούσαν μετριοπαθή αντιπολιτευτική δράση ακόμη και στις νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης, παρόλο που μέσω της Γερουσίας θα μπορούσαν να πιέσουν για την ανατροπή ή έστω την τροποποίησή τους.⁹⁸ Αλλά και ο Σοφούλης που πλέον είχε απωλέσει τον επαναστατικό του χαρακτήρα και ακολουθούσε πολύ συντηρητικές θέσεις, προτίμησε να μην εμπλακεί καθόλου στο κίνημα, αναχωρώντας μάλιστα και για τη Σάμο, ώστε το όνομά του να μην συνδεθεί καθόλου με αυτό, αν και τελικά συνελήφθη με την κατηγορία της επέκτασής του στο νησί.

Το κίνημα γενικότερα δεν κατόρθωσε να ευδοκιμήσει, αλλά ανατράπηκε εν τη γενέσει του, καθώς, άλλωστε, η κυβέρνηση Τσαλδάρη και ο Κονδύλης, ως υπουργός Στρατιωτικών είχαν από πριν πληροφορίες περί της οργάνωσής του και είχαν ήδη προετοιμαστεί για την ανατροπή του. Ωστόσο, η εκδήλωση του κινήματος έδωσε πλέον στους αντιβενιζελικούς το έναυσμα να δράσουν απροκάλυπτα, εκκαθαρίζοντας τον κρατικό μηχανισμό από όσους βενιζελικούς είχαν απομείνει, δημιουργώντας στο εξής ένα μονοπώλιο στη στελέχωση του διοικητικού μηχανισμού του κράτους, του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας από αντιβενιζελικά στοιχεία. Επιπλέον, προχώρησαν στη διάλυση της Βουλής, στην κατάργηση της Γερουσίας που στην πλειοψηφία της αποτελούνταν από βενιζελικά στελέχη, στον έλεγχο των δικαστικών και των δημοσίων υπαλλήλων μέσω της ανατροπής της μονιμότητας, στην προκήρυξη εκλογών για αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση, στη σύλληψη και παραπομπή σε δίκη (26 Απριλίου) βενιζελικών αρχηγών (Παπαναστασίου, Μυλωνάς, Γονατάς, Καφαντάρης, κ.α.) και στην καταδίκη σε θάνατο τριών στρατιωτικών και του Βενιζέλου και Πλαστήρα καθ' υπόδειξη και πίεση των πιο ακραίων βασιλοφρόνων, Ιωάννη Ράλλη και Ιωάννη Μεταξά. Τελικά, στη δίκη επικράτησαν μετριοπαθείς αποφάσεις λόγω και πιέσεων από το εξωτερικό, αλλά και επειδή οι Σοφούλης, Καφαντάρης και Παπαναστασίου υποστήριζαν τη μη εμπλοκή τους στο κίνημα και αποστασιοποιήθηκαν από τον

⁹⁶ Θάνος Βερέμης, *ό. π.*, σ. 184-209

⁹⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σ. 27

⁹⁸ Νικόλαος Οικονόμου, «Η διακυβέρνηση της χώρας από το Λαϊκό Κόμμα (Μάρτιος 1933-Φεβρουάριος 1935)», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15 (1978), σ. 236 και 322-327

Βενιζέλο και έτσι αθωώθηκαν ελλείπει στοιχείων, ενώ ο Γονατάς καταδικάστηκε σε φυλάκιση πέντε χρόνων μαζί και με άλλους της βενιζελικής παράταξης⁹⁹.

Μέσα στη δίνη αυτών των γεγονότων, ο Σοφούλης αναδείχτηκε, το καλοκαίρι του 1935, αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων με την υποστήριξη του Λαμπράκη που έλεγχε μεγάλο μέρος του τύπου και ελλείπει Βενιζέλου και Γονατά, ενώ στη συνέχεια, τον Ιανουάριο του 1936 εκλέχθηκε επικεφαλής της διοικούσας επιτροπής του κόμματος των Φιλελευθέρων με μέλη τον αποφυλακισθέντα Γονατά και τον Κ. Γκότση. Ενόψει, μάλιστα, των εκλογών στις 9 Ιουνίου 1935, ο Σοφούλης σε επικοινωνία του με τον πρωθυπουργό εξέφρασε μια σειρά από αιτήματα των βενιζελικών κομμάτων ως προϋπόθεση συμμετοχής τους στις εκλογές. Μεταξύ άλλων ζήτησε την αλλαγή της ημερομηνίας των εκλογών για τις 16 Ιουνίου, ώστε να δοθεί περισσότερος χρόνος στους αρχηγούς των βενιζελικών κομμάτων για προεκλογικές προετοιμασίες λόγω και της πρόσφατης άρσης της λογοκρισίας (15 Μαΐου), την παύση των διωγμών και του εκφοβισμού των βενιζελικών στελεχών και τη χορήγηση αμνηστίας σε όσους εξέτιαν ποινή μέχρι πέντε χρόνια, καθώς και την ανασυγκρότηση εκ νέου των εφορευτικών επιτροπών με σκοπό την αποτροπή νόθευσης του εκλογικού αποτελέσματος. Η μη αποδοχή των αιτημάτων από μεριάς πρωθυπουργού οδήγησε τόσο τον Σοφούλη, όσο και τον Παπαναστασίου, Καφαντάρη, Μυλωνά και Παπανδρέου σε αποχή από τις εκλογές, με αποτέλεσμα να συμμετέχουν κυρίως αντιβενιζελικών πεποιθήσεων κόμματα και να επικρατεί το κόμμα σύμπραξης Τσαλδάρη-Κονδύλη έναντι των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά με τους αδιάλλακτους βασιλόφρονες Ράλλη και Στράτου που όμως πήραν χαμηλά ποσοστά¹⁰⁰.

Το αποτέλεσμα των εκλογών που από τους παλαιότερους βενιζελικούς αρχηγούς χαρακτηρίστηκε ως νόθο, δημιούργησε Βουλή μονόπλευρη απαρτιζόμενη από αντιβενιζελικά και αδιάλλακτα βασιλόφρονα στοιχεία που με την τακτική του εκφοβισμού και των συστηματικών διώξεων ή της λογοκρισίας κατόρθωσαν μέσω οργανωμένου δημοψηφίσματος (03/11/1935) να επαναφέρουν τον Γεώργιο Β΄ στον θρόνο (97% το ποσοστό υπέρ της επιστροφής), να αλλάξουν το πολιτειακό καθεστώς και να προετοιμάσουν το έδαφος για τη δικτατορία του Μεταξά. Ήδη από τον Σεπτέμβριο ο Κονδύλης που είχε κατορθώσει να επιβληθεί του συντηρητικού και μετριοπαθούς Τσαλδάρη έκανε λόγο για αλλαγή του καθεστώτος σε βασιλευομένη

⁹⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ. 48-52

¹⁰⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ. 55-59

δημοκρατία παρά τις αντιδράσεις των Φιλελευθέρων. Παράλληλα είχε κατορθώσει να επιβάλει καθεστώς λογοκρισίας και τραμπουκισμού με τη συνδρομή στρατού και αστυνομίας, όπως είχε εφαρμοστεί και στα χρόνια του εθνικού διχασμού, διακόπτοντας βιαίως ομιλίες των Φιλελευθέρων, όπως εκείνη του Σοφούλη στο «Αθήναιον» της Θεσσαλονίκης με απότοκο σοβαρούς τραυματισμούς στις 29 Σεπτεμβρίου ή τον Οκτώβριο τη συγκέντρωση των δικηγόρων στην Αθήνα και την επίθεση στα γραφεία του κόμματος Παπαναστασίου και της βενιζελικής εφημερίδας «Πατρίς»¹⁰¹. Λίγο αργότερα, στις 10 Οκτωβρίου, ο Κονδύλης με τη συνδρομή του αντιστρατήγου Αλέξανδρου Παπάγου, του υποναύαρχου Νικόλαου Οικονόμου και του υποπτεράρχου Γεωργίου Ρέππα, δηλαδή την υποστήριξη και των τριών σωμάτων στρατού, ανέτρεψε τον Τσαλδάρη και επέβαλε δικτατορία με απώτερο στόχο να προχωρήσει στην οργάνωση μέσω του δημοψηφίσματος της παλινόρθωσης. Απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη, οι Σοφούλης, Μυλωνάς, Παπαναστασίου και Καφαντάρης διαμαρτυρήθηκαν εντόνως αρνούμενοι να αποδεχτούν τις αποφάσεις της νέας κυβέρνησης που τη χαρακτήρισαν καθαρά πραξικοπηματική.

Η επιστροφή του βασιλιά στον θρόνο (25 Νοεμβρίου) δίχασε ακόμη περισσότερο τον πολιτικό κόσμο των Φιλελευθέρων με πολλούς να αρνούνται να αποδεχτούν το νόθο αποτέλεσμα και τους διαύλους συνεννόησης που επιδίωκε αρχικά ο Γεώργιος Β΄ για την εδραίωσή του, ενώ άλλοι προσανατολιζόνταν ακόμη και σε συνεργασία με εκπροσώπους του Λαϊκού Μετώπου οξύνοντας τον διχασμό μεταξύ της μετριοπαθούς και ριζοσπαστικής πλευράς τους για το ζήτημα αυτό. Ρήγμα, ωστόσο, δημιουργήθηκε και στις τάξεις των βασιλοφρόνων ανάμεσα στην πιο μετριοπαθή πτέρυγα και την πιο ακραία που επιθυμούσε ακόμη και την επιβολή δικτατορίας¹⁰². Ο δρόμος για αυτήν την εξέλιξη άνοιξε ακόμη περισσότερο κατά τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου του 1936 και την αδυναμία λόγω ισοψηφίας βενιζελικών και αντιβενιζελικών να συστήσουν από κοινού μια κυβέρνηση συνεργασίας, επιτείνοντας την πολιτική αστάθεια και το κλίμα πόλωσης. Οι κάλπες είχαν αναδείξει ένα αμφίρροπο αποτέλεσμα με παρόμοιο αριθμό εδρών για την αντιβενιζελική παράταξη (143 έδρες) που αποτελούνταν από το μετριοπαθές Λαϊκό Κόμμα του Π. Τσαλδάρη και την ακραία Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση των Κονδύλη-Θεοτόκη και για την

¹⁰¹ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 795

¹⁰² Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 805-806

βενιζελική (142), ενώ και το Παλλαϊκό Μέτωπο που εκπροσωπούσε το ΚΚΕ είχε καταφέρει να πάρει 15 έδρες¹⁰³.

Ας επισημανθεί ακόμη, πως στην αδυναμία εξεύρεσης λύσης συνεργασίας συνέβαλε και το ζήτημα του αποτακτικού με τους βενιζελικούς υπό τον κυρίαρχο ρόλο του Σοφούλη να επιμένουν στην επιστροφή στο στράτευμα των αποτάκτων του 1935 που δεν είχαν καταδικαστεί τουλάχιστον από στρατοδικεία προκειμένου τα σώματα στρατού, ασφαλείας και ο κρατικός μηχανισμός να μην μονοπωλούνται από φιλοβασιλικά στοιχεία, ενώ αντίθετα οι Λαϊκοί και οι ακραίοι βασιλόφρονες αρνούσαν οποιαδήποτε αμνηστία, ώστε να μην αλλάξει το μονοπώλιο στελέχωσης του στρατού και του κράτους από τους φιλοβασιλικούς. Απέναντι σε αυτό το κυβερνητικό αδιέξοδο ως λύση ανάγκης ο Σοφούλης προσπάθησε μέσα από συνεχόμενες επαφές να βρει ατραπούς συνεργασίας όχι μόνο με το μετριοπαθές Λαϊκό Μέτωπο, αλλά και με τα ακραία αντιβενιζελικά κόμματα του Θεοτόκη (Εθνικό Λαϊκό Κόμμα) και τους Ελευθερόφρονες του Μεταξά, αν και η σύγκλιση θα ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθεί λόγω του μεγάλου χάσματος πολιτικών θέσεων που τους χαρακτήριζε.

Στους ανασταλτικούς παράγοντες θα πρέπει να συγκαταλεγούν οι παρεμβάσεις Καφαντάρη τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1936 με την αδιάλλακτη στάση του περί επιστροφής όλων των αποτάκτων, η συνεχόμενη επιρροή του Βενιζέλου από το εξωτερικό που περιόριζε τον ηγετικό ρόλο του Σοφούλη, όπως και στη συνέχεια μετά τον θάνατο του τελευταίου (18/03/1936) η δυναμική παρουσία του γιου του, Σοφοκλή και οι μυστικές ή αυτόνομες εν πολλοίς διαβουλεύσεις του (Ανοιξη-Καλοκαίρι 1936) με τα άλλα κόμματα ή τον Μεταξά που υποσκέλιζαν τις όποιες πρωτοβουλίες Σοφούλη¹⁰⁴. Αλλά και οι δικές του μυστικές συνομιλίες - αν και στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν - με το Παλλαϊκό Μέτωπο του ΚΚΕ προκειμένου να δημιουργήσει κυβέρνηση συνεργασίας, όπως εκφράστηκε και από το σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα¹⁰⁵, επέτειναν την καχυποψία των αντιβενιζελικών κομμάτων και δημιουργούσαν αντιδράσεις στα ακραία ιδιαίτερα στοιχεία τους που επιδίωκαν την πάση θυσία εκδίωξη του κομμουνισμού από την πολιτική σκηνή οξύνοντας την απέχθειά τους προς τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία.

¹⁰³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό. π.*, σ. 69-73

¹⁰⁴ George Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkley 1983, σ. 85-86

¹⁰⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ.173-174

Αξίζει, επίσης, να τονιστεί πως όλη αυτή η χρονοτριβή σχηματισμού σταθερής κυβέρνησης συνεργασίας από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, διευκόλυνε τον ρόλο του βασιλιά σε κύριο ρυθμιστικό παράγοντα κατανομής της εξουσίας σε αντιβενιζελικά στοιχεία, αλλά και αυθαίρετης δράσης, μέσω αρχικά της τοποθέτησης του Μεταξά στο Υπουργείο Στρατιωτικών (5 Μαρτίου 1936) προκειμένου να εξασφαλίζει τη διατήρηση του αντιβενιζελικού μονοπωλίου των σωμάτων στρατού και να αποτρέπει εμπλοκή τους στην πολιτική σκηνή ακόμη και υπό την ακραία μορφή τελεσιγράφων¹⁰⁶ και στη συνέχεια της πρωθυπουργοποίησής του τον Απρίλιο του 1936 που άνοιξε τον δρόμο για τη δικτατορία. Σε αυτήν την εξέλιξη ευθύνες αναλογούν και στον Σοφούλη, όχι μόνο γιατί απέτυχε να δημιουργήσει κυβέρνηση συνεργασίας κατά το διάστημα του Φεβρουαρίου-Απριλίου 1936, αλλά και γιατί έδειξε ανοχή στην ανυποχώρητη στάση Τσαλδάρη περί στελέχωσης των υπουργείων πολέμων και Εσωτερικών από φιλοβασιλικά στοιχεία που ενίσχυσαν το αντιβενιζελικό κράτος. Επιπλέον, στήριξε την αντιβενιζελική κυβέρνηση Δεμερτζή-Μεταξά και στη συνέχεια παρά τις προειδοποιήσεις και ανησυχίες του τύπου περί δικτατορίας του Μεταξά, εμφανίστηκε καθησυχαστικός και συμβιβαστικός, δείχνοντας παράλληλα εμπιστοσύνη και στον βασιλιά χωρίς την απαιτούμενη διορατικότητα και αρκούμενος στους ψεύτικους όρκους του περί μη κατάργησης του συντάγματος. Αλλά και όταν ο Μεταξάς καθυστερούσε να επικυρώσει εγγράφως τις δεσμεύσεις του για το αποτακτικό και για τη μη επιβολή δικτατορίας, ο Σοφούλης δεν επέδειξε έστω στην ύστατη στιγμή το σθένος που απαιτούνταν¹⁰⁷, παρά το γεγονός ότι καταδίκασε την αιματηρή κατάπνιξη των εργατικών κινητοποιήσεων και απεργιών που υποκινούνταν από το Παλλαϊκό Μέτωπο (Μάιος-Ιούνιος 1936), αλλά δεν προχώρησε σε απόσυρση της ψήφου εμπιστοσύνης στη Βουλή προς την κυβέρνηση Μεταξά, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τις ευκαιρίες ενίσχυσε το κυβερνητικό του σχήμα με αντιδημοκρατικά στοιχεία επιβάλλοντας εν τέλει στις 4 Αυγούστου του 1936 το δικτατορικό του καθεστώς.

2.3.2. Ο Σοφούλης και η δικτατορία του Μεταξά

Η στάση του Σοφούλη στη δικτατορία του Μεταξά έχει από πολλούς επικριθεί ως ιδιαίτερα υποχωρητική και παθητική, χωρίς να διαπνέεται από επαναστατικό σθένος

¹⁰⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 818-819

¹⁰⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *ό. π.*, σ. 845

και δυναμική διάθεση ανατροπής. Η αλήθεια είναι πως ο Σοφούλης, όπως έχει προαναφερθεί δεν είναι ο ασυμβίβαστος επαναστάτης των νεανικών του χρόνων, αλλά ένας ηλικιωμένος μετριοπαθής πολιτικός 78 ετών που πλέον και λόγω της ηλικίας, αλλά και λόγω των αναταραχών και του κλίματος της πολιτικής πόλωσης και αστάθειας μετά τη μικρασιατική καταστροφή που έχει βιώσει, συνυπολογίζει και αντισταθμίζει την επικινδυνότητα των καταστάσεων, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται αναβλητικός ή και συμβιβαστικός προκειμένου κατά τον ίδιο να αποτρέψει το εκρηκτικό κλίμα της εποχής του μεσοπολέμου¹⁰⁸. Από την άλλη, δεν είναι σωστό να αναφέρεται μονόπλευρα πως δεν ανέπτυξε δράση εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Εκείνο που ίσως θα μπορούσε να του καταλογιστεί και για πολλούς να επικριθεί είναι η στάση αναμονής που τήρησε ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια μετά την επιβολή δικτατορίας, προσπαθώντας μόνο μέσω υπομνημάτων και επιστολών να πείσει τον βασιλιά Γεώργιο να μεταβάλει τη θέση του ως προς τον Μεταξά και να δημιουργήσει κυβέρνηση συνεργασίας, κάτι που βέβαια από την εξέλιξη των πραγμάτων δε φαινόταν να ήταν διατεθειμένος ο βασιλιάς να πράξει¹⁰⁹.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως από τις πρώτες μέρες της επιβολής της δικτατορίας, ο Σοφούλης σε συνεργασία με τα ηγετικά στελέχη των Φιλελευθέρων και δημοκρατικών και με τους αντίστοιχους του Λαϊκού Κόμματος συνέστησαν κοινή επιτροπή για να ζητήσουν από τον βασιλιά την απομάκρυνση του Μεταξά, διαβεβαιώνοντάς τον για τον άμεσο σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων με στόχο την αποκατάσταση της βασιλευόμενης δημοκρατίας και της ομαλότητας και διαβεβαιώνοντας πως δε θα αναμείγνυαν στην κυβέρνηση αυτή στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος, ώστε να αποδυναμώσουν κάθε επιχείρημα του Μεταξά περί της αναγκαιότητας διατήρησης της διακυβέρνησής του ως ανάχωμα στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Κατά καιρούς, επίσης, μέσα από υπομνήματα έθεταν τον βασιλιά προ των ευθυνών του, προειδοποιώντας τον για τους μελλοντικούς κινδύνους και υπενθυμίζοντάς του τον ρόλο του ως ανώτερου συνταγματικού υπερκομματικού άρχοντα και όχι κομματάρχη, προστάτη του πολιτεύματος, της λαϊκής κυριαρχίας και των πολιτικών ελευθεριών, επικρίνοντας παράλληλα το καθεστώς Μεταξά ότι

¹⁰⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σ. 217

¹⁰⁹ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Η Δικτατορία του Μεταξά και ο Πόλεμος του '40*, Αθήνα 2009, σ. 83

στερούνταν νομιμότητας και «λαϊκής βάσης» λόγω και της μειωμένης αποδοχής του στις εκλογικές αναμετρήσεις¹¹⁰.

Εκεί που ο Σοφούλης ανέπτυξε ακόμη μεγαλύτερη δράση κατά της δικτατορίας, ήταν από τα μέσα του 1937, όταν κατόπιν συνεννόησης με τον Κομνηνό Πυρομάγλου, ο οποίος προσπαθούσε να συνενώσει τις δημοκρατικές δυνάμεις σε ένα αντιδικτατορικό αγώνα, αποφασίστηκε με επικεφαλής τον Σοφούλη η ανάληψη δράσεων κατά του μεταξικού καθεστώτος¹¹¹. Ο αγώνας ορίστηκε να ξεκινήσει μέσα από την ενεργοποίηση των πολιτικών νεολαίων των κομμάτων και τη σύσταση Αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων το οποίο θα υποβοηθείτο και από το ΚΚΕ παρά την αντίδραση του Σοφούλη που ήταν πια καχύποπτος λόγω της προδοτικής στάσης του κόμματος ως προς την αποκάλυψη του μυστικού συμφώνου *Σοφούλη-Σκλάβαινα*.

Μια τελευταία δυναμική πρωτοβουλία από μεριάς Σοφούλη σε συνεργασία με τους Καφαντάρη, Παπανδρέου και Θεοτόκη (Εθνικό Λαϊκό Κόμμα) υπήρξε η από κοινού καταδικαστική ενυπόγραφη προκήρυξη της δικτατορίας με αφορμή τον Ιανουάριο του 1938 των γάμων του διαδόχου Παύλου με τη Φρειδερίκη. Η προκήρυξη αυτή εν πολλοίς επέκρινε το καθεστώς Μεταξά ως τυραννικό και τρομοκρατικό, εξαπολύοντας επιθέσεις και για την αποτυχημένη δημοσιοοικονομική του πολιτική που αφορούσε ακόμη και υπεξαίρέσεις δημοσίου χρήματος. Επιπλέον, διατυπώνονταν κατηγορίες σχετικά με την οργανωμένη προπαγάνδα του καθεστώτος με τη δημιουργία του «Νέου Εθνικού Πολιτισμού» που περιλάμβανε μεθόδους κατασκοπείας, συνεργασίας με καταδότες, φυλακίσεις, βασανισμούς και φίμωση της ελευθεροτυπίας. Η αντίδραση του Μεταξά στη δημοσίευση του περιεχομένου της προκήρυξης μέσω αντιτύπων υπήρξε ραγδαία με φυλακίσεις και βίαιες εκτοπίσεις, από τις οποίες εξαιρέθηκε ο ηλικιωμένος Σοφούλης παρά την παραπομπή του στο υφυπουργείο Ασφαλείας προς εκφοβισμό και φίμωση¹¹².

Τελευταία επέμβαση του Σοφούλη για ανατροπή του καθεστώτος υπήρξε η αποστολή υπομνήματος προς τον Γεώργιο για σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης, όταν, πλέον, λόγω του επεκτατισμού της χιτλερικής Γερμανίας διαφαινόταν ο κίνδυνος απειλής και της εθνικής μας ακεραιότητας στις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

¹¹⁰ Μανόλης Κούμας, «ο “πολιτικός κόσμος” και το καθεστώς Μεταξά: στάσεις και αντίσταση, 1936-1939», στο: *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941* (Επιμ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου), Αθήνα 2010, σ. 103-126

¹¹¹ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1957*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1965, σ. 113

¹¹² Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου, ό. π.*, σ. 305

Επίσης, και μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Γερμανούς (Απρίλιος 1941) που τέθηκε το θέμα ανάληψης της πρωθυπουργίας, πριν η κυβέρνηση μεταβεί με τον Γεώργιο στο εξωτερικό, είναι γνωστή η αρνητική ρήση του Σοφούλη «είναι μάλλον αργά πλέον»¹¹³.

¹¹³ Κώστας Ι. Πτίνης, *ό. π.*, σ. 148

Γ' Κεφάλαιο

Η περίοδος της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου (1941-1949)

3.1. Η σχέση του Σοφούλη με τις εξόριστες και κατοχικές κυβερνήσεις και με την αντίσταση

Με την κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς και την αναχώρηση της ελληνικής κυβέρνησης υπό τον Εμμανουήλ Τσουδερό (23 Απριλίου 1941) από κοινού με τη βασιλική οικογένεια πρώτα στην Κρήτη και στη συνέχεια στο Κάιρο της Αιγύπτου, αποφασίστηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα η συγκρότηση κατοχικής κυβέρνησης υπό τον αντιστράτηγο Γεώργιο Τσολάκογλου. Ο Σοφούλης, όπως και οι περισσότεροι παλαιοκομματικοί αρχηγοί προτίμησαν αυτήν τη λύση αντί να διαλυθεί ο κρατικός μηχανισμός, για να μην καταλήξει η χώρα προτεκτοράτο στα χέρια των κατοχικών δυνάμεων. Βέβαια τη δωσίλογη αυτήν κυβέρνηση του Τσολάκογλου τη θεωρούσαν συνέχεια του δικτατορικού καθεστώτος του Μεταξά, αφού στελεχωνόταν από αξιωματικούς συνεργάτες του καθεστώτος. Έτσι, ως προς τις κατοχικές κυβερνήσεις ακολούθησαν μια στάση αναμονής χωρίς έντονη δράση επιδιώκοντας τη διασφάλιση της πολιτικής τους καριέρας μετά την απελευθέρωση του κράτους.¹¹⁴ Κυρίως, περιορίστηκαν σε διαμαρτυρίες σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα και την τακτική αφαίμαξης των οικονομικών μέσων της χώρας από τις κατοχικές δυνάμεις, ενώ ενέτειναν ακόμη περισσότερο τις αντιδράσεις ζητώντας την παραίτηση της κυβέρνησης Τσολάκογλου μετά και την επιβολή του κατοχικού δανείου από τους κατακτητές. Πιο συναινετικοί εμφανίστηκαν στην τρίτη κατοχική κυβέρνηση του Ι. Ράλλη (Απρίλιος 1943), επειδή οι ήττες του άξονα προμήνυαν την απελευθέρωση της χώρας και για τούτο υποστήριζαν τη δωσίλογη κυβέρνηση, ώστε να εξασφαλίσουν τη διατήρηση της πολιτικής τους υπόστασης έναντι της δράσης του ΕΛΑΣ την επαύριο της απελευθέρωσης.

Από την άλλη, ο Σοφούλης, ο Καφαντάρης, ο Γονατάς όπως και οι περισσότεροι παλαιοκομματικοί ηγέτες ακόμη και των αντίπαλων παρατάξεων στη διάρκεια της κατοχής κατάφεραν να συσπειρωθούν θέτοντας ως προτεραιότητα το πολιτειακό ζήτημα και στοχεύοντας στην κατάργηση του θεσμού της βασιλείας, καθώς ο Γεώργιος ο Β' θεωρήθηκε ως κατεξοχόν υπεύθυνος για την επιβολή της δικτατορίας και των δεινών που επακολούθησαν. Παράλληλα, αγωνίστηκαν για τη διατήρηση της

¹¹⁴ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. 1 (1936-1944), Αθήνα 1994, σ. 277

ύπαρξης των κομμάτων τους, επειδή τα περισσότερα από αυτά αντιμετώπιζαν κίνδυνο αφανισμού λόγω της αποτυχημένης προσπάθειας να σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας και λόγω της αδρανούς στάσης τους που επικρίθηκε ως υπαίτια της επιβολής του μεταξικού καθεστώτος. Για τον λόγο αυτό είχαν εν πολλοίς απωλέσει το λαϊκό τους έρεισμα και την ενότητά τους, εξαιτίας συνεχόμενων διαρροών πολιτικών προσώπων προς την εξόριστη κυβέρνηση ή προς το ΕΑΜ και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις ή ακόμη και προς τις δυνάμεις κατοχής και επομένως η μεταξύ τους συνεργασία ήταν πλέον ζωτικής σημασίας¹¹⁵. Από την άλλη, και η εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού αντιμετώπιζε με καχυποψία τους ηγέτες αυτούς πιστεύοντας πως θα μπορούσαν ακόμη και να καταλάβουν την εξουσία πραξικοπηματικά κατά τις παραμονές της αποχώρησης των Γερμανών από την Ελλάδα.

Υπήρχε, λοιπόν, μια εκατέρωθεν καχυποψία και δυσαρέσκεια μεταξύ της εξόριστης κυβέρνησης που θεωρείτο πως προέκυψε ανορθόδοξα χωρίς τη νόμιμη διαδικασία της εκλογικής αναμέτρησης και ότι αποτελούσε συνέχεια της δικτατορίας του Μεταξά και των παλαιών εκπροσώπων των αστικών κομμάτων υπό τον ηγετικό ρόλο και του Σοφούλη, που είχαν συνειδητοποιήσει πια την ανάγκη άμεσου σχηματισμού συνεργατικής κυβέρνησης την επαύριο της απελευθέρωσης και τη διενέργεια δημοψηφίσματος για το πολιτειακό, ώστε με τη λαϊκή βούληση να νομιμοποιηθούν οι ενέργειές τους περί εγκαθίδρυσης της αβασίλευτης δημοκρατίας. Πρέπει να τονιστεί πως για τον Σοφούλη, όπως και για πολλούς ακόμη ηγέτες όχι μόνο των βενιζελογενών κομμάτων και των Φιλελευθέρων, αλλά και του Λαϊκού Κόμματος του Κ. Τσαλδάρη το πολιτειακό ζήτημα αντιμετωπίστηκε ως το πρωτεύον θέμα παράλληλα με τη διενέργεια δημοψηφίσματος για τον καθορισμό επιστροφής ή μη του βασιλιά στην Ελλάδα, συνυπολογίζοντας, όμως, και τις βρετανικές επιθυμίες, ώστε να μην λειτουργήσουν επιζήμια σχετικά με τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹¹⁶.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί και μια άλλη διάσταση αυτής της αντιπαλότητας. Ο Σοφούλης, ο Καφαντάρης και άλλοι ηγέτες των παλαιών κομμάτων είχαν φθαρεί στη λαϊκή συνείδηση από τη μακροχρόνια πολιτική εμπλοκή τους σε σημαίνοντα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα και αισθάνονταν ως απειλή τις νέες πολιτικές προσωπικότητες του κεντρικού χώρου που αναδύονταν με άλλη δυναμική

¹¹⁵ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος ίππος: η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την Κατοχή*, Αθήνα 1978, σ. 109-110

¹¹⁶ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *ό. π.*, σ. 624-626

(π.χ. Π. Κανελλόπουλος, Γ. Παπανδρέου) στελεχώνοντας μάλιστα την εξόριστη κυβέρνηση που η σχέση τους με αυτήν ήταν από αμφίθυμη έως και έντονα ανταγωνιστική. Πέρα από τις διαφωνίες για το πολίτευμα, διάσταση απόψεων προέκυψε και στο θέμα υποστήριξης ή μη μαζικού αντάρτικου κινήματος, ήδη από τα τέλη του 1941 και τις αρχές του 1942, με τον Σοφούλη, Καφαντάρη και Αλ. Μαζαράκη-Αιινάνα να αμφιβάλλουν εντόνως για την επιτυχή δράση του, ενώ, αντίθετα, ο Κανελλόπουλος υποστήριζε την αναγκαιότητα ύπαρξής του¹¹⁷.

Πιο ειδικά, ως προς τη σχέση Σοφούλη με την αντίσταση θα πρέπει να αναφέρουμε πως, ήδη, από τις πρώτες ενέργειες του ΚΚΕ (22/06/1941) για την οργάνωση του ΕΑΜ οι παλαιοκομματικοί ηγέτες έδειξαν απροθυμία να συμμετάσχουν σε ένα γενικότερο αντιστασιακό-αντιφασιστικό κίνημα. Η αιτία κρύβεται και στις απόψεις του Σοφούλη, ο οποίος συνιστούσε «υπομονή και σύνεση», καθώς σύμφωνα και με ανώτερους Έλληνες στρατιωτικούς κάθε αντιστασιακή ενέργεια εναντίον των δυνάμεων κατοχής και κυρίως των Γερμανών, δε φαινόταν να έχει ελπίδες επιτυχίας τουλάχιστον για τους πρώτους μήνες κατοχής και επιπλέον θα έπρεπε να συνυπολογίζονται και τα αντίποινα για τον πολυβασανισμένο λαό. Άλλωστε τον πρώτο καιρό απασχολούσε τόσο πολύ το πολιτειακό ζήτημα και η προσπάθεια να πειστεί η βρετανική κυβέρνηση και προπάντων ο ίδιος ο πρωθυπουργός Ουϊνστον Τσόρτσιλ περί της αποτροπής της επιστροφής του Γεωργίου και άρα του θεσμού της βασιλείας στο ελληνικό κράτος, που οποιαδήποτε ανάμειξη στην αντίσταση έμπαινε σε κατάσταση αναμονής¹¹⁸. Στη συνέχεια, βέβαια, με την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο και την αποτυχία των Γερμανών να ολοκληρώσουν την επιχείρηση «Barbarossa» στη Ρωσία, οι απόψεις αρκετών αξιωματικών άλλαξαν περί επιτυχίας ενός αντιστασιακού αγώνα, επηρεάζοντας και τον Σοφούλη. Έτσι, συστάθηκε η οργάνωση «3Α» («Αγών Απελευθέρωσης, Αναγεννήσεως») που δεν είχε ιδιαίτερη διάρκεια και απήχηση, αλλά προτιμήθηκε από τον βενιζελικό πολιτικό και στρατιωτικό κόσμο έναντι του ΕΔΕΣ και του αρχηγού του Ναπολέοντα Ζέρβα που δεν έχαιρε εκτιμήσεως από τους παραπάνω. Μια κινητοποίηση από μεριάς των πολιτικών αρχηγών της Αθήνας θα παρατηρήσουμε και κατά τον μυστικό ερχομό του ταγματάρχη Ιωάννη Τσιγάντε (Μίδας) στην πρωτεύουσα (Ιούλιος 1942) για να οργανώσει ενέργειες αντίδρασης και δολιοφθορών στις πόλεις με τους Σοφούλη, Καφαντάρη, Παπανδρέου

¹¹⁷ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και Κείμενα*, Αθήνα 1964, σ. 38-39

¹¹⁸ Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος, ό. π.*, σ. 385

και Τσαλδάρη να περιορίζονται σε υπομνήματα περί περιορισμού του ΕΑΜ ως υποχείριο του ΚΚΕ και περί της μη επιστροφής του βασιλιά, ως κύριου υπαίτιου του μεταξικού καθεστώτος¹¹⁹. Επιπλέον, το ίδιο έτος, ο Σοφούλης αρνήθηκε την πρόταση του ΕΑΜ, - αν και αρχικά δεν εμφανίστηκε αδιάλλακτος ως προς αυτή - σύμφωνα με την οποία το Απελευθερωτικό Μέτωπο προκειμένου να συνενώσει τα αστικά κόμματα στις δομές του και να περιστείλει την καχυποψία σε βάρος του, πρότεινε τη συγκρότηση οκταμελούς κεντρικής επιτροπής στην οποία τα αστικά κόμματα θα λάμβαναν έξι έδρες, το ίδιο μία και τα μικρότερα εαμικά κόμματα άλλη μία, ενώ, λίγο πριν την απελευθέρωση θα συγκροτούσαν προσωρινή κυβέρνηση με αντίστοιχο ποσοστό συμμετοχής. Αιτία της άρνησης Σοφούλη αποτέλεσε και πάλι η αντιπαλότητά του προς το ΚΚΕ, που θεωρούσε πως είχε υπό τον έλεγχό του το ΕΑΜ, λόγω και της προδοτικής στάσης του τελευταίου σχετικά με το σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα.

Το 1943 παρατηρείται μια πιο ενεργή προσπάθεια πολιτικών ηγετών, όπως ο Σοφούλης, αλλά και ο Καφαντάρης, ο Παπανδρέου και ο Ι. Θεοτόκης να συμμετέχουν σε μια αντίσταση υπό το ΕΔΕΜ (Εθνικό Δημοκρατικό Ελευθερωτικό Μέτωπο) που επρόκειτο για ένα ευρύτερο μέτωπο αντίστασης, αποτέλεσμα της συνεργασίας του Θεμιστοκλή Τσάτσου (εκπρόσωπος πολιτικών αρχηγών) με τη νεοϊδρυθείσα οργάνωση ΛΑΕ (Λαϊκή Απελευθερωτική Ένωση). Στόχος ήταν η άμυνα κατά των κατακτητών και η τιμωρία των δωσίλογων, χωρίς να παραγνωρίζεται το πολιτειακό ζήτημα. Ωστόσο, τελικά πιο πολύ επικεντρώθηκαν στη μη επιστροφή του βασιλιά στη χώρα, την αλλαγή του πολιτεύματος και τον περιορισμό της δράσης της Αριστεράς, παρά στην αντιμετώπιση του εχθρού, κάτι που οδήγησε τη ΛΑΕ σε διακοπή της συνεργασίας της με το ΕΔΕΜ, ρίχνοντας κυρίως τα βέλη της προς το κόμμα των Φιλελευθέρων για την αδράνειά του απέναντι στον δοκιμαζόμενο λαό.

Από τα τέλη του 1943 και κυρίως από τις αρχές του 1944, οι Σοφούλης, Καφαντάρης και άλλοι ηγέτες των παλαιών αστικών κομμάτων άρχισαν πλέον να εστιάζουν, όχι τόσο στο πολιτειακό, όσο στην προσπάθεια περιορισμού συμμετοχής του ΕΑΜ στη διευρυμένη στελέχωση της εξόριστης κυβέρνησης¹²⁰. Μάλιστα, ο Σοφούλης σε επιστολή του προς τον υπουργό Στρατιωτικών Βύρωνα Καραπαναγιώτη (18/01/1944) είχε εκφράσει την αντίθεσή του προς νέα διεύρυνση της εξόριστης κυβέρνησης μέχρι την απελευθέρωση προκειμένου να αποτρέψει την ενίσχυση της

¹¹⁹ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 326-327

¹²⁰ Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων*, Αθήνα / Κομοτηνή 1992, σ. 135-136

Αριστεράς σε αυτή. Βέβαια στις θέσεις αυτές του Σοφούλη είχε αντιδράσει έντονα το ΚΚΕ και ο Γιώργης Σιάντος που με επιστολή του προς τον γηραιό ηγέτη επέκρινε τη συμβολή του στη διάδοση ψεύτικων ανυπόστατων πληροφοριών για το ΚΚΕ και το ΕΑΜ ότι αποτελούσαν απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και ότι σε περίπτωση προσάρτησης της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από το βουλγαρικό κράτος θα το δέχονταν. Η χαλάρωση της επιμονής σχετικά με το πολιτειακό σχετίζεται και με το γεγονός ότι ο Τσουδερός φαίνεται να είχε συμφωνήσει να ορίσει ως αντιβασιλέα τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, σύμφωνα και με τις προτάσεις των παλαιοκομματικών ηγετών και να έχει συστήσει στον βασιλιά να καθυστερήσει την επιστροφή του ένα χρόνο μετά και την απελευθέρωση. Επιπλέον η διεύρυνση της εξόριστης κυβέρνησης περιλάμβανε εκπροσώπους των φιλελεύθερων-δημοκρατικών καθησυχάζοντας τις επιδιώξεις τους για συμμετοχή στον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας μετά την απελευθέρωση που θα βασιζόταν στη σύνθεση της Βουλής του 1936 (πριν την επιβολή της δικτατορίας) και με πιθανότατο πρωθυπουργό, τον Σοφούλη, ο οποίος εκπροσωπούσε το 1936 το ισχυρότερο κόμμα στη Βουλή. Επομένως, αυτή η συναίνεση του Τσουδερού είχε εξομαλύνει εν μέρει τις σχέσεις με τους παλαιούς αρχηγούς με τους τελευταίους να προτείνουν στην κυβέρνηση απελευθέρωσης να λάβει μέρος και ο Τσουδερός ως υπουργός. Τέλος, και ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος από τις 4 Ιουλίου 1943 με μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του Καΐρου είχε υποσχεθεί πως μετά την απελευθέρωση και σε χρονικό διάστημα έξι μηνών θα διενεργούνταν εκλογές για Συντακτική Συνέλευση που θα αποφάσιζε περί του πολιτεύματος¹²¹, αν και στη συνέχεια (8 Νοεμβρίου 1943) σε επιστολή του προς τον Τσουδερό ενημέρωνε πως θα εξέταζε εκ νέου το ζήτημα μετά την απελευθέρωση, κάτι που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες και ανάγκασε τον Τσουδερό, για να τις κατευνάσει, να δηλώσει πως η επιστροφή του βασιλιά θα καθοριζόταν σε συνεννόηση με την όποια ελληνική κυβέρνηση σχηματιζόταν μετά την απελευθέρωση.

Ωστόσο, ο Τσουδερός παραιτήθηκε ύστερα από ανταρσία που εκδηλώθηκε στις στρατιωτικές ελληνικές δυνάμεις ξηράς και θαλάσσης στη Μέση Ανατολή από αριστερούς ή αριστερίζοντες αξιωματικούς και οπλίτες με τον Γεώργιο να ορίζει ως πρωθυπουργό τον Σ. Βενιζέλο (13/04/1944). Θα ήταν χρήσιμο να σημειωθεί ότι από τον Μάρτιο του 1944 είχαν ενταθεί οι εμφύλιες συμπλοκές μεταξύ ΕΛΑΣ και των

¹²¹ Λένα Διβάνη, *ό. π.*, σ. 116-117

άλλων οργανώσεων αντίστασης, ενώ επίσης το ΕΑΜ είχε φροντίσει να σχηματίσει κυβέρνηση, την ΠΕΕΑ (10 Μαρτίου 1944), κάτι που είχε θορυβήσει τον Σοφούλη και Γονατά, οι οποίοι ενημέρωσαν τον Σ. Βενιζέλο μέσω της αμερικανικής υπηρεσίας πληροφοριών να σταματήσει η εξόριστη κυβέρνηση οποιαδήποτε συνεργασία με το ΕΑΜ, ενώ επιπλέον ο πρώτος στις 23 Μαρτίου 1944 είχε ζητήσει την παραίτηση της ΠΕΕΑ από τον γενικό γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, Θανάση Χατζή, καθώς τη θεωρούσε εμπόδιο στις διαπραγματεύσεις με βρετανούς και εξόριστη κυβέρνηση, αλλά και για να μην επεκταθεί η πολιτική ισχύς της αριστεράς¹²². Η στάση στο στράτευμα γρήγορα καταπαύθηκε και οι υπαίτιοι αποπέμφθηκαν, ενώ τη διάλυση των δυνάμεων διαδέχθηκε ο σχηματισμός της 3^{ης} Ορεινής Ταξιαρχίας που επανδρώθηκε με αντικομμουνιστικά στελέχη με επικεφαλής τον βασιλόφρονα συνταγματάρχη Θρασύβουλο Τσακαλώτο. Λίγες μέρες αργότερα (26 Απριλίου) τον Σ. Βενιζέλο αντικατέστησε στην πρωθυπουργία ο Γ. Παπανδρέου που είχε μεταβεί στη Μέση Ανατολή για να ηγηθεί του αγώνα και των πολιτικών ζυμώσεων από εκεί, καθώς η μέρα της απελευθέρωσης πλησίαζε, ώστε να αποφευχθούν περαιτέρω αναταραχές.

Στο συνέδριο του Λιβάνου που επακολούθησε (17-20/05/1944) συμμετείχαν εκπρόσωποι των παλαιών πολιτικών δυνάμεων και της Αριστεράς προκειμένου κατά τον Παπανδρέου, αλλά και τους Βρετανούς που ήταν σε συνεννόηση μαζί του, να δημιουργηθεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας με συμμετέχοντες από όλες τις πολιτικές δυνάμεις, ακόμη και των εκπροσώπων της ΠΕΕΑ, του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Στόχος, βέβαια, του πρωθυπουργού και των βρετανών ήταν να περιορίσουν τη συμμετοχή των τελευταίων, αλλά να έρθουν και σε συμφωνία μαζί τους, ώστε να αποφύγουν κατά την επιστροφή της νέας κυβέρνησης στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση την έκρηξη μιας εμφύλιας διαμάχης. Προς αυτήν την κατεύθυνση ο Σοφούλης και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι των Φιλελευθέρων (Σ. Βενιζέλος, Κ. Ρέντης, Γεράσιμος Βασιλειάδης) συμφώνησαν και υποστήριξαν τον Παπανδρέου, ενώ υποχωρητική στάση επέδειξαν και οι εκπρόσωποι της Αριστεράς, καθώς η δολοφονία του Δημήτριου Ψαρρού (ηγέτη ΕΚΚΑ) και συντρόφων του από το ΕΛΑΣ είχε εγείρει μεγάλες αντιδράσεις¹²³. Πέρα από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας αποφασίστηκε σε κείμενο που τιτλοφορήθηκε «Εθνικό Συμβόλαιο» η συσπείρωση όλων των στρατιωτικών δυνάμεων συμπεριλαμβανομένων και των αντάρτικων οργανώσεων υπό κοινή διοίκηση, η

¹²² Λένα Διβάνη, *ό. π.*, σ. 153

¹²³ Προκόπης Παπαστράτης, «Η Κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση* (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης), Αθήνα 1984, σ. 205-223

προάσπιση των πολιτικών ελευθεριών, η δίωξη των δωσίλογων στους κατακτητές και η κατοχύρωση της ελεύθερης επιλογής κυβέρνησης και πολιτεύματος από τον ελληνικό λαό μέσω της διενέργειας εκλογών.

Τέλος, τον ίδιο μήνα με το συνέδριο του Λιβάνου, ο Σοφούλης, μαζί με τον Γονατά και τον Απόστολο Αλεξανδρή θα οδηγηθούν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου από τους Γερμανούς και θα παραμείνουν φυλακισμένοι μέχρι και τις 6 Σεπτεμβρίου 1944¹²⁴. Στις 22 και 24 Σεπτεμβρίου με τηλεγραφήματα προς τον Παπανδρέου, οι Σοφούλης, Γονατάς και Καφαντάρης θα επισημάνουν τον κίνδυνο της εξάπλωσης του εμφύλιου πολέμου από το χάος που είχε προκληθεί λόγω των αιματηρών συμπλοκών του ΕΛΑΣ με τα τάγματα ασφαλείας, αλλά και τις θηριωδίες σε βάρος των ανθρώπων της υπαίθρου κατά τη διάρκεια της αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων θέτοντας και τον πρωθυπουργό προ των ευθυνών του για την κατευναστική του πολιτική έναντι της αριστεράς. Χαρακτήριζαν ως εγκληματικές τις ενέργειες του ΕΛΑΣ και ζητούσαν τη συνδρομή χιλίων βρετανών αλεξιπτωτιστών για την περιφρούρηση του άμαχου πληθυσμού¹²⁵.

3.2. Η δεύτερη πρωθυπουργία του Θεμιστοκλή Σοφούλη

3.2.1. Πολιτικές ζυμώσεις και ανταγωνισμοί

Μετά τον Σεπτέμβριο του 1944 και την άφιξη της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του Παπανδρέου μαζί με βρετανικά στρατεύματα στην Αθήνα (16-18 Οκτωβρίου 1944) που επακολούθησε την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων από τη χώρα, ο Σοφούλης άλλαξε πολιτική τακτική, έπαψε να στηρίζει τον Παπανδρέου θεωρώντας τον αρκετά υποχωρητικό έναντι των αιτημάτων του ΕΑΜ και άρχισε να μεταστρέφει τις απόψεις του για το πολιτειακό, χωρίς να εμμένει στην κατάργηση της βασιλείας. Κατά πολλούς ο κύριος λόγος ήταν η επιδίωξη να λάβει την υποστήριξη των βρετανών, αλλά και να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του περί πρωθυπουργοποίησής του παρά την προχωρημένη ηλικία του.

Από την άλλη, ο Γ. Παπανδρέου στόχευε αρχικά να συμπεριλάβει όλες τις αντάρτικες ομάδες υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και του βρετανού στρατηγού Σκόμπυ ως αρχηγού των απελευθερωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα σύμφωνα και με τη συμφωνία της Καζέρτας (26/09/1944). Γενικότερα, επιδίωκε τη

¹²⁴ Κώστα Ι. Πτίνης, *ό. π.*, σ. 150-151

¹²⁵ Στυλιανός Γονατάς, *ό. π.*, σ. 417

διάλυση όλων αυτών των σωμάτων και τη συγκρότηση ενός εθνικού στρατού για να περιορίσει τις στρατιωτικές δυνάμεις του ΕΛΑΣ που ουσιαστικά έλεγχε μεγάλο μέρος του ελληνικού κράτους. Συνάμα, ήθελε να αποτρέψει κάθε κομμουνιστική επίδραση στο στράτευμα και για τον λόγο αυτό εξαίρεσε την 3^η Ορεινή Ταξιαρχία από τη διάλυση, ώστε να υπάρχει αντικομμουνιστικό αντίβαρο στις εκβιαστικές πιέσεις του ΕΛΑΣ και κατ' επέκταση του ΚΚΕ, αν και ξεσήκωσε τις έντονες αντιδράσεις τους που τον κατηγόρησαν για μονόπλευρες ενέργειες¹²⁶. Τελικά αναγκάστηκε για να κατευνάσει τα πνεύματα να παραχωρήσει μεγάλης διάρκειας άδειες στα ανώτερα μέλη της Ορεινής Ταξιαρχίας και στο στράτευμα, ώστε να την οδηγήσει σε καθεστώς προσωρινής διάλυσης.

Η διαλλακτικότητα, ωστόσο, του Παπανδρέου, ο οποίος προσπαθούσε επί ματαίω, όπως θα αποδειχτεί αργότερα, να σιγάσει τα πάθη για την αποφυγή εμφύλιας σύγκρουσης και αναταραχών από τη μεριά του ΕΛΑΣ, δεν έβρισκε σύμφωνο τον Σοφούλη, καθώς θεωρούσε τον πρωθυπουργό ανεπαρκή να διαχειριστεί μια τόσο ευαίσθητη και έκρυθμη κατάσταση και για αυτό υποστήριζε τη συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον ίδιο, χωρίς, πλέον να θέτει θέμα άρσης της βασιλείας, όπως φαίνεται και από τις συναντήσεις του με τον Μαρκεζίνη τον Νοέμβριο του 1944 που είχε αναλάβει τον ρόλο του διαμεσολαβητή του Γεωργίου¹²⁷. Αλλά και στις αρχές Δεκεμβρίου, πριν την ανοιχτή σύγκρουση του ΕΑΜ με τις κυβερνητικές δυνάμεις, ο Σοφούλης εκμεταλλευόμενος την παραίτηση υπουργών του ΕΑΜ από την κυβέρνηση Παπανδρέου συναντήθηκε εκ νέου με τον Μαρκεζίνη, προτείνοντας του τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον ίδιο, την οποία θα στελέχωναν πολιτικοί του κέντρου, πρώην Φιλελευθέροι με δεξιό πλέον προσανατολισμό (π.χ. Γονατάς), Λαϊκοί και ένα στέλεχος του ΚΚΕ και με αντιπρόεδρο τον Παπανδρέου ή τον Καφαντάρη. Ωστόσο, για να μην κινήσει υποψίες περί υπονόμευσης του Παπανδρέου είχε δώσει εντολή σε εκπροσώπους του κόμματος των Φιλελευθέρων κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου (02/12/1944) να επιδοκιμάσουν την πολιτική του Παπανδρέου. Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως το πρώτο διάστημα της απελευθέρωσης πριν την έκρηξη των Δεκεμβριανών ο Σοφούλης εμφανιζόταν να έχει απομακρυνθεί από τις αντιβασιλικές του επιδιώξεις και συνάμα

¹²⁶ Alexander George, «Η κρίση αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», στο : *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση* (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης), Αθήνα 1984, σ. 263-265

¹²⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2011, σ. 57

να προσπαθεί να αναλάβει πρωταγωνιστικό πολιτικό ρόλο με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, ως ρυθμιστή του πολιτεύματος.

Με την έναρξη της σύγκρουσης στις 3 Δεκεμβρίου 1944 των κυβερνητικών δυνάμεων (μικρό τμήμα ελληνικού στρατού, χωροφυλακή και βρετανικό εκστρατευτικό σώμα) με τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στο κέντρο της Αθήνας, ο Μαρκεζίνης σε συνάντησή του με τον Σοφούλη υποσχέθηκε την πρωθυπουργοποίησή του με την προϋπόθεση να μην εγκρίνει διορισμό αντιβασιλέα και ότι θα συνεργαζόταν με τις βρετανικές δυνάμεις για την κατάπνιξη της κομμουνιστικής εξέγερσης. Το δημοψήφισμα θα επακολουθούσε μετά την επιστροφή στην ομαλότητα¹²⁸. Τις επόμενες ημέρες ο Σοφούλης κατέστησε σαφή τη μη υποστήριξή του προς τον πρωθυπουργό, όπως και τα περισσότερα παλαιά κόμματα, επιδιώκοντας την παραίτησή του και προσδοκώντας με τη στήριξη των Βρετανών τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον ίδιο και αντιπρόεδρο τον Παπανδρέου κατά πρόταση και του βρετανού πρεσβευτή, Λήπερ. Ο Σοφούλης αναγνωρίζοντας πλέον ως αρμόδιο ρυθμιστή τον βασιλιά, ζήτησε την ενημέρωσή του αναμένοντας εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον ίδιο. Τις επόμενες μέρες και ενώ η σύγκρουση εαμικών και κυβερνητικών εντεινόταν, ο Σοφούλης είχε να αντιμετωπίσει την άρνηση του βρετανού πρωθυπουργού, Ούνιστον Τσόρτσιλ, να αναλάβει ο ίδιος την πρωθυπουργία και όχι ο Παπανδρέου, τις εσωτερικές προσπάθειες για διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων με τη δημιουργία του Πανδημοκρατικού Μετώπου υπό τη μεθόδευση Καφαντάρη και Λαμπράκη, κάτι που τελικά κατάφερε να αποτρέψει, αλλά και το θέμα του διορισμού αντιβασιλέα που προωθούσαν τόσο οι Βρετανοί όσο και μερίδα πολιτικών προσώπων με κυριότερους τους Δαμασκηνό, Λαμπράκη και Καφαντάρη για να υπονομεύσουν τις επιδιώξεις Σοφούλη. Τελικά, τόσο ο Σοφούλης όσο και ο Γ. Παπανδρέου μετά και από τις πιέσεις των Βρετανών και την απειλή αποχώρησης των δυνάμεών τους από την Ελλάδα, κατέληξαν σε συμφωνία για την περίπτωση διορισμού ως αντιβασιλέα, του Δαμασκηνού (17/18-12-1944).

Στα τέλη Δεκεμβρίου με τις πολιτικές ζυμώσεις των συμβούλων του βασιλιά, των Λαϊκών και όσων φιλελευθέρων βρίσκονταν υπό την επιρροή του Σοφούλη -γιατί πολλοί είχαν δυσαρεστηθεί για τη συναίνεσή του στο θέμα της αντιβασιλείας- να κορυφώνονται υπό τη σκιά των αιματηρών συγκρούσεων στην πρωτεύουσα και στην ύπαιθρο, αποφασίστηκε, ύστερα από επίσκεψη του βρετανού πρωθυπουργού και του

¹²⁸ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία*, τ. 2, ό. π., σ. 33

υπουργού Εξωτερικών Ήντεν, ευρεία σύσκεψη (26 Δεκεμβρίου) όλων των εκπροσώπων των πολιτικών παρατάξεων και της κυβέρνησης με παρατηρητές και εκπροσώπους των ΗΠΑ, Γαλλίας, ΕΣΣΔ και Βρετανίας. Στη σύσκεψη αυτή στόχος ήταν να βρεθούν κοινά σημεία μεταξύ των Ελλήνων ιθυνόντων, ώστε να σταματήσουν οι εμφύλιες συγκρούσεις. Δυστυχώς, όμως, εκτός από τον διορισμό του Δαμασκηνού ως αντιβασιλέα δεν υπήρξε κοινό σημείο σύγκλισης λόγω κυρίως της διεκδίκησης από το ΕΑΜ του ελέγχου κατά το ήμισυ κυβέρνησης και στρατού. Από την άλλη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν πιο αδιάβλητη διαδικασία, όταν θα αποφαιζόταν το δημοψήφισμα, πρότεινε ακόμη και την εποπτεία ξένων παρατηρητών με αυξημένες εξουσίες. Τελικά, ύστερα από τις πιέσεις του Τσώρτσιλ, ο βασιλιάς Γεώργιος αναγκάστηκε να ενδώσει στον διορισμό αντιβασιλέα και έτσι στις 31 Δεκεμβρίου 1944 ορκίστηκε στη θέση αυτήν ο Δαμασκηνός¹²⁹. Ο Σοφούλης στο ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης θεωρούσε πως θα έπρεπε να απαρτίζεται κυρίως από τα δύο κυρίαρχα κόμματα προ της μεταξικής δικτατορίας, των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό, παρόλο που το τελευταίο βρισκόταν σε φάση ανασυγκρότησης και αναζήτησης ηγεσίας, ενώ στο θέμα του βασιλιά υποστήριζε πως θα έπρεπε να αποφύγει μια ενδεχόμενη επιστροφή στην παρούσα φάση, γιατί κάτι τέτοιο θα υποδαύλιζε ακόμη περισσότερο το συγκρουσιακό κλίμα των εαμικών δυνάμεων με τις αντίστοιχες κυβερνητικές και βρετανικές. Τελικώς, κυβέρνηση σχημάτισε στις 2 Ιανουαρίου 1945 ο Πλαστήρας ύστερα και από πιέσεις των Βρετανών, με τον Σοφούλη να απογοητεύεται από την εξέλιξη των γεγονότων για ακόμη μία φορά¹³⁰.

Ως συμπέρασμα, ωστόσο πρέπει να επισημανθεί πως οι εαμικές βιαιότητες των Δεκεμβριανών, συσπείρωσαν τον πολιτικό κόσμο ενός μεγάλου μέρους των δημοκρατικών με τους βασιλόφρονες, καθώς δημιουργήθηκε ένα αρνητικό κλίμα έναντι του αριστερού πολιτικού κόσμου και αυτό συμπαρέσυρε και τη μείωση του αντιβασιλικού φρονήματος. Έτσι, ο Σοφούλης και ένα σημαντικό τμήμα των Φιλελευθέρων δεν εμπορούνταν πλέον από αντιβασιλικά φρονήματα, είχαν όμως να αντιμετωπίσουν τον σκληρό πυρήνα των Φιλελευθέρων που ενέμεναν στην αβασίλευτη δημοκρατία, κάτι που διαιρούσε το κόμμα και υποβάθμιζε την εκλογική του δύναμη. Στη συνέχεια, όμως, και μέχρι την προσωρινή λήξη του εμφύλιου πολέμου με τη συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), ο Σοφούλης άρχισε να διαβλέπει τον καθοριστικό ρόλο του Δαμασκηνού και των Βρετανών στο πολιτικό

¹²⁹ Σωτήρης Ριζάς, *ό. π.*, σ. 92-95

¹³⁰ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *τ. 2, ό. π.*, σ. 66-67

κλίμα που διαμορφωνόταν και εκ τούτου να αλλάζει γνώμη για το πολιτειακό θεωρώντας πως οι συγκυρίες ευνοούσαν την αβασίλευτη δημοκρατία. Πράγματι, στις 24 Φεβρουαρίου 1945 ο Σοφούλης προέβη σε μια δήλωση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας εκ μέρους του κόμματός του χωρίς να έχει τη συναίνεση των μελών του, κάτι που προκάλεσε αντιδράσεις στις τάξεις του. Η ενέργεια αυτή του Σοφούλη αποσκοπούσε στο να συσπειρώσει τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας, διότι παρατηρούνταν διαρροές προς το ΕΑΜ, αλλά ήταν και μια προσπάθεια να κατασιγάσει τις πιέσεις βασικών στελεχών των Φιλελευθέρων (Καφαντάρης, Λαμπράκης). Από την άλλη, στόχευε στο να αναπτύξει μια πιο ξεκάθαρη ιδεολογία για το κόμμα του, ώστε να διαφοροποιηθεί από το Λαϊκό Κόμμα και να καταφέρει να συγκρατήσει τον σκληρό πυρήνα των οπαδών του, αν και πολλοί πλέον από τους Φιλελεύθερους εκφράζονταν ξεκάθαρα υπέρ της βασιλευόμενης δημοκρατίας¹³¹. Τις επόμενες μέρες, βέβαια, ο διπλωματικός πάντοτε Σοφούλης διαβεβαίωσε τον Μαρκεζίνη που εκπροσωπούσε τον βασιλιά στην Ελλάδα πως η θέση του περί αβασίλευτης δημοκρατίας δεν ήταν προσωπική επίθεση προς τον βασιλιά Γεώργιο και πως σε περίπτωση δημοψηφίσματος θα σεβόταν το αποτέλεσμα που θεωρούσε πως θα ήταν θετικό για τον Γεώργιο, καθώς έβλεπε πως ήταν εμφανής η μεταστροφή του λαού υπέρ του, εξαιτίας των Δεκεμβριανών.

Το ίδιο διάστημα αμφιλεγόμενες υπήρξαν και οι δηλώσεις του Σοφούλη στη Δίκη των Δωσιλόγων περί των κατοχικών κυβερνήσεων υπερασπιζόμενος ότι ναι μεν λειτούργησαν προσωποκεντρικά, αλλά σε καμία περίπτωση προδοτικά, καθώς προσπάθησαν να εξυπηρετήσουν τα εθνικά συμφέροντα σε μία τόσο δύσκολη περίοδο, όπως αυτή της κατοχής. Από την άλλη, η οργάνωση των Ταγμάτων Ασφαλείας δικαιολογήθηκε ως αντίβαρο στην αυξανόμενη δύναμη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και της αποφυγής κατίσχυσης του κομμουνισμού, παρόλο που παρέκκλιναν κατά πολύ από τον αρχικό σκοπό δημιουργίας τους¹³². Η αντίδραση, ωστόσο, εξαιτίας αυτών των τοποθετήσεων υπήρξε μεγάλη και για αυτό ο Σοφούλης έσπευσε τις επόμενες ημέρες να ανασκευάσει, αν και είχε ήδη αντίκτυπο στη δημοτικότητα τόσο του ιδίου, όσο και του κόμματος που εκπροσωπούσε. Επιπλέον, τον Μάρτιο του 1945 ο Σοφούλης ήρθε αντιμέτωπος και με την απόσχιση του Γονατά από το κόμμα και την ίδρυση δικού του («Εθνικοί Φιλελεύθεροι»), κατηγορώντας τον για την επιμονή του υπέρ της

¹³¹ Σωτήρης Ριζάς, *ό. π.*, σ. 108

¹³² Αλέξανδρος Ζαούσης, *Οι δύο όχθες 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, μέρος ΒΙ, Αθήνα 1987, σ. 268

αβασίλευτης δημοκρατίας, χωρίς να υπολογίζει τη μεταστροφή του κόσμου στο θέμα αυτό, ούτε να εστιάζει στο πως θα αντιμετωπιστεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος, ενώ τόνισε πως απέναντι στο δημοψήφισμα όφειλαν όλα τα κόμματα να σεβαστούν το όποιο αποτέλεσμα κρατώντας ουδέτερη στάση.

Τον επόμενο μήνα (7/4/1945) η κυβέρνηση του Πλαστήρα οδηγήθηκε σε παραίτηση ύστερα από δημοσιεύσεις επιστολών στον τύπο που εξέθεταν τον ίδιο. Η νέα κυβέρνηση που τον διαδέχτηκε απαρτίζονταν από μετριοπαθή στελέχη ή από τον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο, ενώ πρωθυπουργός ορίστηκε ο ναύαρχος Πέτρος Βούλγαρης που μπορεί παλαιότερα να ήταν βενιζελικός, διαπνεόταν όμως από έντονο αντικομμουνιστικό φρόνημα. Κατά τη διάρκεια της νέας κυβέρνησης, εκφράστηκαν διαφορετικές θέσεις που οδήγησαν σε διχασμό σχετικά με το ζήτημα διενέργειας εκλογών και το πολιτειακό. Οι βασιλόφρονες φρονούσαν πως λόγω των Δεκεμβριανών ήταν η κατάλληλη ευκαιρία για άμεση διεξαγωγή δημοψηφίσματος, γιατί θα κατέληγε στην επιστροφή του βασιλιά, ενώ οι εκπρόσωποι του δημοκρατικού χώρου και οι αριστεροί προκειμένου να αποτρέψουν αυτό το ενδεχόμενο υποστήριζαν πρώτα την προκήρυξη εκλογών, ώστε η χώρα να οδηγηθεί σε σταθερότητα οικονομική και πολιτική και αργότερα το δημοψήφισμα (1948), μήπως ο λαός λόγω βελτίωσης της κατάστασης έκρινε ως περιττή την επιστροφή. Τέλος και οι βρετανοί επιθυμούσαν πρώτιστα μια εξομάλυνση της κατάστασης μετά και τα Δεκεμβριανά και τον κίνδυνο περαιτέρω επέκτασης του εμφύλιου πολέμου και στη συνέχεια το δημοψήφισμα, θέση στην οποία συμφώνησαν και οι Υπουργοί Εξωτερικών των ΗΠΑ και Γαλλίας για να εξασφαλιστούν καθαρές εκλογές, χωρίς νοθεία. Ο Σοφούλης, ευρισκόμενος ανάμεσα σε αυτές τις αντιπαλότητες διαβεβαίωνε πως θα σεβαστεί το όποιο αποτέλεσμα, αλλά τασσόταν και αυτός με τη σειρά του υπέρ της καθυστέρησης του δημοψηφίσματος και της αποφυγής του συγκρουσιακού κλίματος. Παράλληλα, επέκρινε αυστηρά τη κυβέρνηση Βούλγαρη για την ανεπάρκειά της να καταστείλει τη βίαιη συμπεριφορά των ακροδεξιών σε βάρος των μη υποστηρικτών της βασιλείας και ζητούσε την παραίτησή της και τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας των κομμάτων.

Ύστερα από πολιτικές ζυμώσεις και διαφορετικές κατευθύνσεις για το πολιτειακό και για την ανατροπή ή όχι της κυβέρνησης Βούλγαρη και του σχηματισμού νέας, λόγω και της αποτυχημένης οικονομικής της πολιτικής και της αδυναμίας ελέγχου της βίας των ακροδεξιών και της σύστασης «ουδέτερων στρατιωτικών δυνάμεων», ο πρωθυπουργός αποφάσισε στις 5 Οκτωβρίου 1945 να ορίσει εκλογές για

τις 20 Ιανουαρίου του επόμενου έτους. Οι οξύτερες αντιδράσεις των αντιβασιλικών για την αναβολή των εκλογών, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Σοφούλης οδήγησαν τον ναύαρχο Π. Βούλγαρη σε παραίτηση στις 9 Οκτωβρίου. Στη συνέχεια επακολούθησε από τον αντιβασιλέα Δαμασκηνό η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης προς τον Σοφούλη με την προϋπόθεση να συμμετέχουν και οι Λαϊκοί, αλλά η άρνησή τους τελικά δεν άφησε πολλά περιθώρια στον Σοφούλη για σχηματισμό κυβέρνησης, με αποτέλεσμα να αναλάβει την πρωθυπουργία ο ίδιος ο αντιβασιλέας στις 17 Οκτωβρίου ως λύση στο πολιτειακό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί. Μετά και από αυτήν την εξέλιξη επακολούθησαν οι διαφωνίες Σ. Βενιζέλου με τον Σοφούλη, καθώς ο πρώτος υποστήριζε τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης συνεργασίας των Φιλελευθέρων με τους Λαϊκούς μέχρι τις εκλογές και πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, κάτι που δεν έβρισκε σύμφωνο τον Σοφούλη. Έτσι ο Σ. Βενιζέλος παραιτήθηκε από υπαρχηγός του κόμματος (3 Νοεμβρίου) αποφεύγοντας, όμως, ακόμη την οριστική ρήξη με το κόμμα των Φιλελευθέρων.

Την προσωρινή πρωθυπουργία Δαμασκηνού διαδέχτηκε η κυβέρνηση Κανελλόπουλου που κράτησε μόνο για λίγες ημέρες, καθώς η οικονομική κατάσταση της χώρας βρισκόταν σε δεινή θέση με τον πληθωρισμό να καλπάζει και με τεράστια ελλείμματα που καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης. Έτσι, οι βρετανικές υποσχέσεις προς τον Δαμασκηνό για χορήγηση οικονομικής βοήθειας προϋπέθεταν σταθερότερη κεντρικά κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τη διεξαγωγή εκλογών το αργότερο, τον Μάρτιο του 1946 ως πρώτη προτεραιότητα και το δημοψήφισμα να αναβάλλεται για τον Μάρτιο του 1948. Η παραίτηση Κανελλόπουλου οδήγησε τον Δαμασκηνό να προτείνει τον σχηματισμό κυβέρνησης στον Σοφούλη με τη συμμετοχή Ε. Τσουδερού και Γ. Καφαντάρη, ενώ απέρριψαν τη συνεργασία οι Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Σ. Βενιζέλος και οι Λαϊκοί που δεν ήθελαν να αναμειχθούν σε μια τόσο δύσκολη συγκυρία. Τελικά, η πίεση του Βρετανικού παράγοντα ανάγκασε τον αντιβασιλέα να ορκίσει τη μονόπλευρη σχεδόν κυβέρνηση Σοφούλη (22 Νοεμβρίου), παρά την αρχική του πρόθεση για κυβέρνηση συνεργασίας¹³³.

¹³³ Heinz Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων: Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Αθήνα 1997, σ. 364-372

3.2.2. Οι δυσκολίες της δεύτερης πρωθυπουργίας

Η κυβέρνηση Σοφούλη με αντιπροέδρους τους Καφαντάρη και Τσουδερό και με συμμετοχή των παλαιοδημοκρατικών κομμάτων και της κεντροαριστεράς βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση λόγω των οξύτατων αντιδράσεων των Λαϊκών που δεν αναγνώριζαν τη νομιμότητα της κυβέρνησης, αλλά και αργότερα του ΚΚΕ που στηλίτευε την υποχωρητική και ανεπαρκή της στάση έναντι της βρετανικής παρέμβασης¹³⁴ και κυρίως λόγω της αδυναμίας της να ελέγχει τις ωμότητες των παρακρατικών οργανώσεων της δεξιάς έναντι των μελών της αριστεράς. Για τον λόγο αυτό το τελευταίο ζητούσε άμεση εκκαθάριση των σωμάτων ασφαλείας και του στρατού από τα ακροδεξιά στοιχεία και συγκρότηση νέας κυβέρνησης με ενισχυμένη συμμετοχή του ΕΑΜ.

Παρόλες τις εσωτερικές διαμάχες και το συγκρουσιακό κλίμα, στον τομέα της οικονομίας επιχειρήθηκε η δικαιότερη διανομή των ειδών που απέστειλε η UNRRA, ενώ και η οικονομική βοήθεια Βρετανίας και ΗΠΑ μέσω του δανεισμού χρησιμοποιήθηκε για να ελεγχθούν τα δυσθεώρητα ύψη του πληθωρισμού. Το έργο αυτό για τη βελτίωση της οικονομίας ανέλαβαν ο Τσουδερός ως υπουργός Συντονισμού και ο Καρτάλης ως υπουργός Εφοδιασμού. Επιπλέον, για να περιοριστούν οι απεργιακές κινητοποιήσεις, απότοκος των κινητοποιήσεων του ΚΚΕ προς τους εργάτες και τα συνδικαλιστικά όργανα, ο Σοφούλης ενέκρινε την επανεκλογή του πρώην προέδρου της ΓΣΕΕ, αν και ανήκε στο ΚΚΕ. Ακόμη, παρά τη χορήγηση γενικής αμνηστίας για να περιορίσει τις αντιπαλότητες μετά τα Δεκεμβριανά, δεν κατόρθωσε να τιθασεύσει τις βιαιότητες των ακροδεξιών στοιχείων που υποδαύλιζαν την ανασυγκρότηση κομμουνιστικών ένοπλων ομάδων προμηνύοντας την έκρηξη του εμφύλιου πολέμου. Μόνο μεμονωμένες ενέργειες περιόρισαν κάπως τις αυθαιρεσίες, όπως η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου για να σταματήσει τη δράση των παραστρατιωτικών δυνάμεων του Βαγγέλη Μαγγανά στην Καλαμάτα και η εκδίωξή τους που αποτέλεσαν ένα σημαντικό βήμα της κυβέρνησης Σοφούλη για την αποκατάσταση της τάξης. Αλλά και στο στράτευμα και κυρίως στις τάξεις των ανώτερων αξιωματικών υπήρχε δυσπιστία ως προς την αποτελεσματικότητα Σοφούλη να αποσοβηθεί ο κίνδυνος μιας νέας ανταρσίας υποκινούμενη από την αριστερά.

¹³⁴ Βασίλης Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 84-85

Ακόμη κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, ο Σοφούλης είχε να αντιμετωπίσει διασπαστικές τάσεις στο κόμμα του, μέσω και της μυστικής συμφωνίας του Σ. Βενιζέλου με το Λαϊκό Κόμμα, αλλά και με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό του Γ. Παπανδρέου (ΔΣΚ) και το Εθνικό Ενωτικό του Π. Κανελλόπουλου (ΕΕΚ), ώστε να δημιουργηθεί ένας ευρύς εκλογικός συνασπισμός των αστικών κομμάτων που θα περιόριζε την εκλογική δύναμη του ΚΚΕ με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα για την ενίσχυση του πρώτου κόμματος και στη συνέχεια θα αποφασιζόταν το δημοψήφισμα για επίλυση του πολιτειακού ζητήματος¹³⁵. Η αντίδραση του Σοφούλη, υπήρξε έντονη απέναντι σε αυτήν τη συμφωνία που δεν εξέφραζε το κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά εξυπηρετούσε μόνο τις επιδιώξεις του Σ. Βενιζέλου και των Λαϊκών. Από την άλλη, οι ενέργειες αυτές του Βενιζέλου οδήγησαν σε διάσταση το δημοκρατικό κέντρο των Φιλελευθέρων με τους κεντρικούς αρχηγούς (Βενιζέλος, Παπανδρέου, Γονατάς, Αλεξανδρή), ενώ και ο ίδιος τελικά να ιδρύσει το δικό του κόμμα στις 20 Φεβρουαρίου (Βενιζελικοί Φιλελεύθεροι), αποδυναμώνοντας ακόμη περισσότερο τη συνοχή των Φιλελευθέρων και ενισχύοντας έτσι την εκλογική δύναμη των Λαϊκών που πλέον είχαν καταφέρει να ανασυγκροτηθούν και να συσπειρώσουν τις δυνάμεις τους. Παράλληλα μαζί τους είχαν αποφασίσει να μετάσχουν αναλαμβάνοντας υπουργεία σε περίπτωση εκλογικής νίκης, εκτός από τον Βενιζέλο, οι Παπανδρέου και Κανελλόπουλος.

Ένα άλλο πρόβλημα για τον Σοφούλη υπήρξε η αναγκαστική αποπομπή του Σοφιανόπουλου από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών, όταν ο τελευταίος δεν ακολούθησε τη γραμμή της κυβέρνησης στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ στο Λονδίνο για την απαραίτητη παραμονή αγγλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα ως εγγύηση της τάξης, αλλά με δική του αυθαίρετη πρωτοβουλία εξέφρασε την άποψη ότι για την παραμονή των βρετανικών δυνάμεων θα έπρεπε να συμφωνήσουν όλα τα μέλη του συμβουλίου, ακόμη και η Σοβιετική Ένωση, εξυπηρετώντας κατά κάποιο τρόπο το αίτημα της τελευταίας για απομάκρυνση των Βρετανών. Ο Σοφούλης αναγκάστηκε οργισμένος να αντικαταστήσει τον Σοφιανόπουλο με τον Κ. Ρέντη (29 Ιανουαρίου), ενώ ο απελθών υπουργός προσχώρησε στο ΕΑΜ λειτουργώντας επιζήμια για την κυβερνητική συνοχή¹³⁶. Εδώ, βέβαια, πρέπει να τονιστεί πως ο ανταγωνισμός της κομμουνιστικής ΕΣΣΔ με τις ΗΠΑ και Βρετανία, καθώς και η ανεξέλεγκτη ακροδεξιά τρομοκρατία όξυναν την επιθετική

¹³⁵ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, τ. 2, ό. π., σ. 199-201

¹³⁶ Θανάσης Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της μη-επέμβασης*, Αθήνα 1977, σ. 154-156

πολιτική του ΚΚΕ έναντι του Δημοκρατικού Κέντρου και της κυβέρνησης Σοφούλη που απειλούσε με αποχή από τις επικείμενες εκλογές, καθώς διέβλεπε πως η νόθευσή τους ήταν αναπόφευκτη, ενώ ζητούσε και την εκκαθάριση των νόθων εκλογικών καταλόγων και την εγγραφή σε αυτούς των οπαδών του ΕΑΜ.

Παρά τις διαμαρτυρίες του ΚΚΕ, της κεντροαριστεράς, κάποιων κομμάτων του Δημοκρατικού Κέντρου και σημαντικών προσωπικοτήτων των Φιλελευθέρων για αναβολή των εκλογών, ο Σοφούλης δεν άλλαξε τη διεξαγωγή τους (31 Μαρτίου 1946), ύστερα και από τις πιέσεις των ξένων παρατηρητών που είχαν έρθει στην Ελλάδα (ΗΠΑ, Βρετανία, Γαλλία) για την εποπτεία και την εξασφάλιση καθαρών εκλογών. Ακόμη και οι παραιτήσεις από την κυβέρνηση των αντιπροέδρων του, Καφαντάρη και Τσουδερού και άλλων υπουργών, αλλά και οι επιθέσεις του Λαμπράκη μέσω του Τύπου και οι συνεχόμενες απεργίες δεν έκαμψαν την απόφαση του Σοφούλη, ώστε να αναβάλει τις εκλογές¹³⁷. Επιπλέον, ο Σοφούλης έχοντας διαβλέψει την επικράτηση της δεξιάς, καθότι το κόμμα του αντιμετώπιζε διαρροές και προβλήματα διάσπασης, αλλά και επειδή η φιλοβασιλική τάση στον λαό είχε εδραιωθεί, επέλεξε την απλή αναλογική, ώστε τα μικρότερα κόμματα και οι Φιλελεύθεροι που είχαν χάσει τη λαϊκή υποστήριξη να εξασφαλίσουν έδρες στη Βουλή με ενδεχόμενο συνεργασίας μεταξύ τους. Στις εκλογές τελικά δε συμμετείχε το ΚΚΕ, αλλά μέσω του Ζαχαριάδη ανέμενε τη στήριξη της ΕΣΣΔ και των κομμουνιστικών βαλκανικών χωρών, ώστε να αναπτύξει ένοπλη δράση ως άμυνα και αντίδραση στην επικράτηση της δεξιάς στις επερχόμενες εκλογές και κατ' επέκταση στην κατίσχυση της τρομοκρατίας σε βάρος τους.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων της δεξιάς με κυρίαρχη εκπροσώπηση αυτή του Λαϊκού έλαβε το μεγαλύτερο ποσοστό στις εκλογές (55,1%, ήτοι 204 έδρες εκ των οποίων οι 171 ανήκαν στο Λαϊκό). Επακολούθησαν η τρικομματική (Βενιζέλος, Παπανδρέου, Κανελλόπουλος) Εθνική Πολιτική Ένωση που ανήκε στον χώρο του κέντρου με ροπή προς τη δεξιά (ΕΠΕ) σε ποσοστό 19,3% (ήτοι 70 έδρες) και τρίτο το κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφούλη με ποσοστό 14,4% (42 έδρες), αλλά η ΕΠΕ λόγω έλλειψης συνοχής διαλύθηκε και έτσι οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν τη θέση της αντιπολίτευσης. Η πολυδιάσπαση των Φιλελευθέρων είχε προετοιμάσει τον Σοφούλη για το αποτέλεσμα, ο οποίος την επαύριο των εκλογών εστίασε στην αυτονομία του κόμματός του έναντι δεξιάς και αριστεράς, με τη φιλοδοξία να παίξει καθοριστικό ρόλο στο εγγύς μέλλον σε κυβερνήσεις συνεργασίας

¹³⁷ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, τ. 2, ό. π., σελ. 206-207

με στόχο τη σταθερότητα και την ενότητα στις νέες προκλήσεις του εμφυλίου πολέμου και του ξενικού παρεμβατισμού, εκμεταλλευόμενος και τη σταδιακή παρακμή της δεξιάς.

3.3. Ο ξενικός παρεμβατισμός στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου και η περίοδος της τρίτης πρωθυπουργίας

Μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1946, το Λαϊκό κόμμα συγκρότησε κυβέρνηση με τα πιο σημαντικά υπουργεία (Εξωτερικών, Εσωτερικών, Δημόσιας τάξης, Οικονομικών και Στρατιωτικών) να καταλαμβάνονται από στελέχη του ίδιου κόμματος, παρά την προσπάθεια για διευρυμένη κυβέρνηση με μέλη και από άλλα κόμματα, ενώ συμμετείχαν και σημαντικά στελέχη άλλων κομμάτων από τον χώρο του κέντρου και των Φιλελευθέρων, όπως Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος (υπουργοί άνευ Χαρτοφυλακίου), Στ. Γονατάς και Α. Αλεξανδρής με τους δύο τελευταίους να τάσσονται υπέρ της επιστροφής του βασιλιά. Πρωθυπουργός ορίστηκε ο ανώτατος δικαστικός, Παναγιώτης Πουλίτσας, ενώ ο Σοφούλης αρνήθηκε κάθε συμμετοχή σε αυτήν την κυβέρνηση. Ωστόσο, η διάρκειά της δεν κράτησε παρά λίγες μέρες, καθώς παραιτήθηκαν οι υπουργοί άνευ Χαρτοφυλακίου, γιατί δε συμφωνούσαν με την άμεση διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επιστροφή του βασιλιά, όπως και οι Βρετανοί που φρονούσαν πως πρώτα έπρεπε το κράτος να περάσει σε περίοδο σταθερότητας και οικονομικής ανασυγκρότησης. Έτσι, επακολούθησε η παραίτηση Πουλίτσα και η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κ. Τσαλδάρη με κυβέρνηση στελεχωμένη κυρίως από το χώρο της δεξιάς και όχι από άλλους χώρους¹³⁸.

Ο Σοφούλης στο διάστημα αυτό και έως το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946 που είχε ως αποτέλεσμα την επιστροφή του βασιλιά στις 27 του ίδιου μήνα άσκησε έντονη κριτική ως αντιπολίτευση στην αναποτελεσματικότητα της νέας κυβέρνησης ως προς την οικονομική ανάκαμψη της χώρας και στην ανεπάρκειά της να καταστείλει τη βία της ακροδεξιάς ή τις αναίτιες εκδιώξεις και βαρύτατες ποινές κατά των «δημοκρατικών πολιτών», όπως όριζε το αυστηρότατο νομοσχέδιο της κυβέρνησης, γνωστό ως Γ΄ ψήφισμα για όσους δήθεν απειλούσαν «τη δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν», αλλά στην ουσία αποτελούσε την απαρχή αντικομμουνιστικών μέτρων. Και ενώ το ΚΚΕ αναγνωριζόταν ακόμη ως νόμιμο κόμμα, τα μέλη του και οι συνεργάτες του, όπως και οι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος

¹³⁸ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, τ. 2, ό. π., σ. 220-223

(μετονομασία των ανταρτικών δυνάμεων) βρίσκονταν υπό καθεστώς διώξεων, φυλακίσεων και βαρύτατων τιμωριών. Επιπλέον, ο Σοφούλης κράτησε και τις αποστάσεις του από την αριστερά προκειμένου να διαψεύσει τις ανυπόστατες φημολογίες για συνεργασία μαζί της. Επίσης, διαφώνησε σφόδρα με την άμεση διεξαγωγή δημοψηφίσματος, καθώς θεωρούσε πως θα υποδαύλιζε τα πολιτικά πάθη και την επιθετικότητα του ΕΑΜ, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για επικείμενο εμφύλιο πόλεμο. Όντως, το αντικομμουνιστικό κράτος του Τσαλδάρη αναθέρμανε την ένοπλη ανταρτική τακτική για την πάταξη της οποίας κλήθηκε ο στρατός¹³⁹.

Ως προς το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος (69% υπέρ της επιστροφής του βασιλιά) ο Σοφούλης δεν υπήρξε αρνητικός, όπως άλλωστε είχε προαναγγείλει ότι θα το σεβαστεί, παρόλο που άφησε αιχμές περί της νόμιμης διαδικασίας του. Ακόμη ο δυτικός προσανατολισμός του έναντι της κομμουνιστικής ανατολικής Ευρώπης, τον έκανε να υποστηρίζει τη συνέχιση της βρετανικής και στη συνέχεια αμερικανικής βοήθειας και παρέμβασης ως εγγύηση για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, όταν μάλιστα η συνεργασία ΚΚΕ με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και την ΕΣΣΔ ελλόχευε κινδύνους για την επικράτηση κομμουνιστικού καθεστώτος στη χώρα και για την εδαφική και πολιτική της ανεξαρτησία. Για παράδειγμα, τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1947 ο ΔΣΕ υπό την ηγεσία του Μάρκου Βαφειάδη και το ΚΚΕ ενέτειναν τις επιθέσεις τους σε εδάφη της βόρειας Ελλάδας για να τα ελέγξουν, επιδιώκοντας την υλική και στρατιωτική στήριξη της ΕΣΣΔ, της Γιουγκοσλαβίας και άλλων χωρών της ανατολικής Ευρώπης, κάτι που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις του Σοφούλη ως προς τις χώρες αυτές¹⁴⁰.

Με την επιστροφή του βασιλιά και την ανάθεση εκ νέου στον Π. Τσαλδάρη για σχηματισμό κυβέρνησης (2 Οκτωβρίου), ο Σοφούλης συνέχισε την τακτική της σκληρής αντιπολιτευτικής κριτικής ως προς την ανεπάρκεια των κυβερνώντων στην οικονομία, στην εξασφάλιση της σταθερότητας και στην υποδαύλιση των παθών κυρίως ως προς την Αριστερά. Μάλιστα, για να κατασιγάσει τις αντιδράσεις της τελευταίας με τον διογκούμενο ανταρτοπόλεμο, πρότεινε τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας και τη χορήγηση γενικής αμνηστίας για όσους αντάρτες εθελούσια παραδίδονταν, ώστε να επέλθει αποκατάσταση της ειρήνης. Βέβαια, οι προτάσεις του δεν έγιναν δεχτές ούτε από τους Λαϊκούς, ούτε από τον ξένο παράγοντα (Αγγλία, ΗΠΑ)

¹³⁹ Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956, σ. 185

¹⁴⁰ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Τα πρόσωπα του Ιανού: Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1947-1949)*, Αθήνα 2007, σ. 22-23

και επικρίθηκαν ως συμβιβαστικές προς τους κομμουνιστές¹⁴¹. Αλλά και στη συνέχεια και μέχρι το καλοκαίρι του 1947 ο Σοφούλης προσπαθούσε ανεπιτυχώς να ισορροπήσει ανάμεσα στην καταδίκη της δεξιάς για την τρομοκρατική δράση παραστρατιωτικών οργανώσεων έναντι της αριστεράς, αλλά και στην προσπάθεια να περιορίσει την ολοένα και αυξανόμενη ένοπλη απειλή της τελευταίας¹⁴².

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η ενίσχυση του αμερικανικού παρεμβατισμού ως αντικομμουνιστικό ανάχωμα μετά την ανακοίνωση του δόγματος Τρούμαν (12/03/1947) και της οικονομικής ενίσχυσης λόγω της αδυναμίας των Άγγλων να συνεχίσουν την προσφορά οικονομικής βοήθειας προς το ελληνικό κράτος¹⁴³. Στον αμερικανικό παρεμβατισμό συνετέλεσε και το βασιλικό ζεύγος Παύλου-Φρειδερίκης (ο Γεώργιος είχε αποβιώσει την 1^η/4/1947), καθώς επιδίωκε να ενισχύσει οπλικά τον Εθνικό Στρατό ζητώντας την ενίσχυση του Υπουργού Εξωτερικών, Τζώρτζ Μάρσαλ, ώστε να αναγκάσει τους αντάρτες σε ήττα και παράδοση και να αποσοβηθεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος. Επιπλέον, οι Αμερικανοί από τον Ιούλιο του 1947 ενεπλάκησαν απροκάλυπτα και στο ζήτημα σχηματισμού κυβέρνησης απαιτώντας μια κυβέρνηση συνασπισμού με τη συμμετοχή και των Φιλελευθέρων¹⁴⁴, με ενδεχόμενη πρωθυπουργοποίηση του Σοφούλη, αν και κάτι τέτοιο δε θα το επέτρεπαν οι Λαϊκοί, παρόλο που ο τελευταίος ενδιαφερόμενος για την πρωθυπουργία είχε εγκαταλείψει την πολιτική κατεύνασμού έναντι των κομμουνιστών, λόγω και της εντατικοποίησης του ανταρτοπόλεμου ήδη από την άνοιξη του 1947 και τη συνεργασία τους με χώρες της ανατολικής Ευρώπης, κάτι που ανησυχούσε και δυσαρεστούσε τόσο τον πολιτικό και στρατιωτικό κόσμο της χώρας, όσο και τους Βρετανούς και Αμερικανούς.

Τον ίδιο μήνα (Ιούλιος 1947), ο Σοφούλης είχε απορρίψει τις προτάσεις ΚΚΕ για σχηματισμό κεντρίας κυβέρνησης υπό την ηγεσία του πρώτου με στόχο την παραχώρηση γενικής αμνηστίας και ασφάλειας προς τους κομμουνιστές, καθώς το ΚΚΕ είχε προτείνει την αποχώρηση του ξένου παράγοντα (Άγγλων και Αμερικανών) από την Ελλάδα και την υιοθέτηση πολιτικής ουδετερότητας. Όμως, κατά τον ίδιο η αμερικανική βοήθεια ήταν ζωτικής σημασίας για την οικονομική ανασυγκρότηση του

¹⁴¹ Thanasis Sfikas, “A prime minister for all time: Themistoklis Sofoulis from premiership to opposition to premiership, 1945-1949”, in : *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (eds. Philip Carabott and Thanasis Sfikas), Aldershot 2004, σ. 75-99

¹⁴² Thanasis Sfikas, *ό. π.*, σ. 81-82

¹⁴³ Spero Simeon Z. Paravantes, *Britain and the United States in Greece: Anglo-American Relations and the Origins of the Cold War*, London 2020, σ. 94-99

¹⁴⁴ Βασίλης Κόντης, *ό. π.*, σ. 285-288

κράτους, αλλά και για την αποσόβηση κάθε κινδύνου απειλής της εδαφικής του ακεραιότητας. Παρόλα αυτά στις 2 Αυγούστου προσπάθησε να έρθει σε συμφωνία με το ΚΚΕ χωρίς όμως να εγκαταλείψει το δυτικό προσανατολισμό του, προτείνοντας τον αφοπλισμό του ΔΣΕ εντός τριμήνου από τον σχηματισμό κυβέρνησης Σοφούλη και τη συνεργασία του ΕΑΜ με αυτήν για ένα έτος, καθώς και συμμετοχή δύο μελών του ως υπουργοί άνευ χαρτοφυλακίου, ενώ το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης θα αναγνωριζόταν ως εθνικό και θα απολάμβανε της ευγνωμοσύνης του έθνους. Θα δινόταν, επίσης, αμνηστία και στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές και θα λαμβάνονταν νομοθετικά μέτρα για την απαγόρευση αντεκδικήσεων και από τις δύο πλευρές. Ακόμη, εντός τριών μηνών μετά τον αφοπλισμό θα ανανεώνονταν οι εκλογικοί κατάλογοι συμπεριλαμβάνοντας και τα μέλη του ΕΑΜ και η νέα κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τις εκλογές θα απαρτιζόταν από όλα τα κόμματα με πρόεδρο άτομο κοινής αποδοχής. Τέλος, αφού πρώτα θα εξομαλυνόταν η κατάσταση, θα δινόταν εντολή για απομάκρυνση των αγγλικών και αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων από τη χώρα. Ωστόσο, οι προτάσεις Σοφούλη δεν ήταν εύκολο να γίνουν αποδεχτές, γιατί τόσο ο ξένος παράγοντας, όσο και η δεξιά και η στρατιωτική ηγεσία δε θα επέτρεπαν εύκολα ένα συμβιβασμό με τους κομμουνιστές, ακόμη και αν οι τελευταίοι έδειξαν σημάδια συνεργασίας με την αποδοχή κάποιων από τις προτάσεις Σοφούλη, αλλά θέτοντας και τα δικά τους αιτήματα.

Τελικά, η απροθυμία των Λαϊκών του Τσαλδάρη και των Φιλελευθέρων του Σοφούλη να σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας προκάλεσε τον παρεμβατισμό των Αμερικανών που έφτασε μέχρι τον ωμό εκβιασμό προς τους δύο αρχηγούς των κομμάτων με τη ρητή εντολή να σχηματίσουν κυβέρνηση συνασπισμού υπό την προεδρία του δεύτερου ως πιο μετριοπαθούς, αλλιώς θα απέσυραν την οικονομική και στρατιωτική βοήθεια¹⁴⁵. Επίσης, απείλησαν για εντολή σχηματισμού κυβέρνησης προς τους στρατηγούς Αλέξανδρο Παπάγο ή Πλαστήρα θέτοντας στο περιθώριο τους άλλοτε πολιτικούς πρωταγωνιστές. Την ίδια ακριβώς γραμμή ακολούθησε και ο βασιλιάς Παύλος και έτσι η νέα κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Σοφούλη, απότοκος του αναγκαστικού συμβιβασμού των κομμάτων και των αρχηγών τους μπροστά στον κυνικό παρεμβατισμό του ξένου παράγοντα, ορκίστηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1947, με αντιπρόεδρο τον Τσαλδάρη και με τα περισσότερα υπουργεία να αναλαμβάνουν στελέχη των Φιλελευθέρων, αν και την πλειοψηφία της Βουλής τη διατηρούσε ακόμη

¹⁴⁵ Spyridon Plakoudas, *The Greek Civil War: Strategy, Counterinsurgency and the Monarchy*, London 2017, σ. 73-75

το Λαϊκό κόμμα που ήλεγχε τα σώματα στρατού και ασφάλειας, το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού μηχανισμού και επωμιζόταν από κοινού με τους Φιλελεύθερους τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας και το δυσεπίλυτο αδιέξοδο του εμφυλίου πολέμου. Αλλά και από τη μεριά του ο Σοφούλης διέθετε πλέον ελάχιστα περιθώρια αυτενέργειας ιδιαίτερα στη χάραξη μιας πιο μετριοπαθούς πολιτικής ως προς το ΚΚΕ και το ΔΣΕ υπό το άγρυπνο βλέμμα των Αμερικανών και Βρετανών, της ακροδεξιάς και των βασιλοφρόνων.

Στο άκουσμα της είδησης για την κυβέρνηση Σοφούλη το ΚΚΕ μέσω του τύπου («Ριζοσπάστης»), αλλά και του ραδιοφωνικού σταθμού του ΔΣΕ καταφέρθηκε εναντίον του, κατακρίνοντάς τον για την αρχομανία του παρά το προχωρημένο της ηλικίας του, αλλά και για τη συνέργειά του με τους Αμερικανούς προκειμένου για δεύτερη φορά με την ενίσχυση του ξένου παράγοντα να πρωθυπουργοποιηθεί. Συνάμα, ενέτεινε τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις μέσω του ΔΣΕ προκειμένου να πάρει υπό τον έλεγχό του μεγάλο τμήμα στη βόρεια Ελλάδα με στόχο να εγκαταστήσει εκεί τη δική του προσωρινή κυβέρνηση μέχρι την ανατροπή της κυβέρνησης Σοφούλη, παρόλο που συνέχιζε να διαπραγματεύεται μαζί της¹⁴⁶. Από τη μεριά του ο Σοφούλης όχι μόνο απέτυχε να έρθει σε συμβιβασμό με το ΚΚΕ, αλλά όξυνε ακόμη περισσότερο τα μίσση, καθώς δεν έπεισε για τα μέτρα που πήρε η Βουλή με νόμο περί γενικής αμνηστίας σε όσους αντάρτες παραδίδονταν με τον οπλισμό τους μέσα σε ένα μήνα και σε όσους παρείχαν πληροφορίες ή βοήθεια έναντι του ανταρτοπόλεμου και της κομμουνιστικής δράσης. Ακόμη και η αναστολή των εκτελέσεων για ένα μήνα και η απελευθέρωση χιλιάδων εξόριστων πολιτικών κρατουμένων ως ένδειξη καλής θέλησης δεν έπεισε το ΚΚΕ για τις προθέσεις του Σοφούλη που του απέδιδε τον ρόλο *σειρήνος*, ως φερέφωνο της δυτικής εμπλοκής στην πολιτική σκηνή του τόπου¹⁴⁷. Αποτέλεσμα αυτής της καχυποψίας από μεριάς ΚΚΕ ήταν η απροθυμία του ΔΣΕ να προβεί σε παράδοση των όπλων και κατάπαυση της ένοπλης επιθετικής τακτικής, καθώς, η μη τήρηση των συμφωνηθέντων της Βάρκιζας, η συνεχιζόμενη τρομοκρατία της ακροδεξιάς και η μη διάλυση των παραστρατιωτικών Μονάδων Αμύνης Υπαίθρου (ΜΑΥ), λόγω και της ασφυκτικής πίεσης των Αμερικανών και των πλειοψηφούντων Λαϊκών προς την κυβέρνηση Σοφούλη, δεν άφηνε περιθώρια εγγύησης για την ασφάλεια και την ελευθερία των ανταρτών και γενικότερα των κομμουνιστών σε περίπτωση

¹⁴⁶ Βασίλης Κόντης, *ό. π.*, σ. 307-308

¹⁴⁷ Βασίλης Κόντης, *ό. π.*, σελ. 305-307

συμβιβασμού. Άλλωστε από τον Σεπτέμβριο του 1947 φαίνεται πως καμία από τις δύο πλευρές, των κυβερνητικών και των αριστερών, λόγω αμοιβαίας καχυποψίας που οφειλόταν στις εκατέρωθεν πράξεις αντεκδίκησης, δεν επιθυμούσε έναν έντιμο συμβιβασμό, αλλά όλες τους οι κινήσεις κατευθύνονταν προς μια αναμέτρηση μέχρι εσχάτων.

Πράγματι τους επόμενους μήνες η σύγκρουση οδηγήθηκε στα άκρα, αρχής γενομένης από τις 11-12 Σεπτεμβρίου 1947 με το σχέδιο «Λίμνες» που εκπονήθηκε στη Γιουγκοσλαβία από την Τρίτη Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής και προέβλεπε σύνταξη στρατού 50.000 μαχητών με στόχο την κατάληψη ολόκληρης της Μακεδονίας από τον ΔΣΕ που πλέον ανοιχτά είχε δηλωθεί η σύνδεσή του με το ΚΚΕ και τη διοίκησή της από δημοκρατική κυβέρνηση του τελευταίου, ενώ το ΕΑΜ αρνούμενο να συμπορευτεί με το ΚΚΕ σταδιακά οδηγήθηκε στη διάλυση.

Απέναντι στη δράση αυτή του ΚΚΕ, ο Σοφούλης εγκατέλειψε κάθε ύστατη προσπάθεια κατευνασμού και συμβιβασμού με το πρώτο και υιοθέτησε ανοιχτά πλέον μια πιο επιθετική ένοπλη δράση μέσω της ανασυγκρότησης του Εθνικού στρατού με την απαραίτητη συνδρομή Αμερικανών και Βρετανών σε όπλα και χρήματα. Επιπλέον, ψηφίστηκε η απαγόρευση κάθε είδους απεργίας, επιβλήθηκε λογοκρισία και άρση της κυκλοφορίας στον φιλοκομμουνιστικό τύπο (π.χ. Ριζοσπάστης), σύλληψη στελεχών του ΚΚΕ και κλείσιμο γραφείων του, καθώς και απόλυση 15.000 δημοσίων υπαλλήλων εν είδει «εκκαθάρισης και εξυγίανσης» του δημοσίου τομέα, ενώ μετά τις εξαγγελίες του ΚΚΕ μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του ΔΣΕ (24/12/1947) περί σχηματισμού Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης στο τμήμα της βορείου Ελλάδος που είχε καταφέρει να πάρει υπό τον έλεγχό του και της προσπάθειας να αναγνωριστεί η «νομιμότητα» της κυβέρνησης από την ΕΣΣΔ και τα υπόλοιπα κομμουνιστικά κράτη – αν και η αμερικανική πίεση δεν το άφησε να συμβεί – η κυβέρνηση Σοφούλη ψήφισε τον νόμο 509, θέτοντας έτσι εκτός νόμου το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και τις οργανώσεις του και επιβάλλοντας βαρύτατες ποινές σε όσους απειλούσαν την εδαφική ακεραιότητα της χώρας ή έθεταν σε κίνδυνο το υπάρχον πολιτικοκοινωνικό καθεστώς¹⁴⁸. Η αυταρχικότητα της κυβέρνησης εντάθηκε ακόμη περισσότερο με τη δολοφονία του υπουργού δικαιοσύνης, Χρήστου Λαδά (1/5/1948), που ήταν υπεύθυνος για τις εκτελέσεις και φυλακίσεις ή εξορίες των κομμουνιστών από παλιό στέλεχος της οργάνωσης ΟΠΛΑ, του Στρατή Μουτσογιάννη κατ' εντολή του ΚΚΕ. Μάλιστα ο

¹⁴⁸ Διονύσης Χουρμούλης, *ό. π.*, σελ. 315-316

ραδιοφωνικός σταθμός του ΔΣΕ από το Βελιγράδι σε ανακοινώσεις του προς τα μέλη του ΚΚΕ προέτρεπε προς εκτέλεση των Σοφούλη, Τσαλδάρη και Ρέντη (Υπουργός Τάξεως). Η λαϊκή οργή του αστικού κόσμου της Αθήνας, καθώς και της κυβέρνησης οδήγησε σε μαζικές εκτελέσεις χρόνιων φυλακισμένων που με τη σειρά του αυτό το μέτρο εξώθησε την Κομινφόρμ, την ίδια την ΕΣΣΔ, τα υπόλοιπα κομμουνιστικά κόμματα, ακόμη και τη Δύση σε καταδίκη των εκτελέσεων, αν και οι αλυσιδωτές αυτές αντιδράσεις δεν αποθάρρυναν τη συνέχισή τους εκ μέρους της κυβέρνησης. Επιπλέον και η δολοφονία του Αμερικανού δημοσιογράφου George Polk κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες στις 9 Μαΐου 1948 στη Θεσσαλονίκη έφερε τριγμούς στην κυβέρνηση περί ευθύνης λόγω λανθασμένων χειρισμών που αποκαταστάθηκαν μετά την απόφαση της δικαιοσύνης ότι η δολοφονία ήταν έργο κομμουνιστικής οργάνωσης με στόχο να εμπλέξει την ελληνική κυβέρνηση.

Ένα επιπλέον πρόβλημα που επέφερε εσωτερικές διασπάσεις στη κυβέρνηση και στον κύκλο των Φιλελευθέρων ήταν η αλλαγή της στρατιωτικής ηγεσίας λόγω της ανεπάρκειάς της να τερματίσει νικηφόρα τον χρονίζοντα εμφύλιο πόλεμο έναντι του ΔΣΕ. Προς αυτήν την κατεύθυνση εκδηλώνονταν και οι πιέσεις του ξένου παράγοντα με στόχο την ενδυνάμωση του αξιόμαχου Εθνικού Στρατού από μια ηγεσία που θα εμπνέει επιθετικότητα εξυψώνοντας το αγωνιστικό φρόνημα έναντι των ανταρτών που κέρδιζαν ολοένα έδαφος ιδιαίτερα σε ορεινές περιοχές της βορείου Ελλάδος¹⁴⁹. Παρά τις αντιδράσεις των Λαϊκών, του βασιλιά Παύλου και του Υπουργού Στρατιωτικών, Γ. Στράτου, η κυβέρνηση προέβη στην αλλαγή ηγεσίας του ΓΕΣ, ορίζοντας τον αντιστράτηγο Δ. Γιαντζή, αλλά οι συνεχόμενες αντιπαλότητες και παρασκηνιακές κινήσεις της στρατιωτικής ηγεσίας, η αριθμητική και υλική ανεπάρκεια του Εθνικού Στρατού και οι αποτυχημένες επιχειρήσεις του στον Γράμμο και το Βίτσι¹⁵⁰, παρά τη διακοπή της γιουγκοσλαβικής βοήθειας προς τις δυνάμεις του ΔΣΕ λόγω ρήξης στις σχέσεις Τίτο και Στάλιν, ανάγκασαν την κυβέρνηση να παραχωρήσει την αρχιστρατηγία στον Αλέξανδρο Παπάγο με έκτακτες εξουσίες που ουσιαστικά ερμηνεύονταν ως παράδοση του ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων στη στρατιωτική ηγεσία.

¹⁴⁹ Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *ό. π.*, σ. 285

¹⁵⁰ André Gerolymatos, *An International Civil War: Greece, 1943-1949*, New Haven & London 2016, σελ. 268-290

Οι αποτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού έστρεψαν τα βέλη και εναντίον της κυβέρνησης Σοφούλη που τον Νοέμβριο του 1948 αντιμετώπισε πέρα από τις επικρίσεις των Λαϊκών και του βασιλιά και τις διαρροές από τον χώρο των Φιλελευθέρων με κυριότερο τον Σ. Βενιζέλο που συμπαρέσυρε και άλλους γύρω από αυτόν βουλευτές σε παραίτηση. Επιπλέον, η ήδη επιβαρυνόμενη από τον Σεπτέμβριο υγεία του πρωθυπουργού λόγω και του προχωρημένου της ηλικίας άνοιξε τον δρόμο για τον σχηματισμό εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης με ενδεχόμενη προεδρία του Παπάγου, κάτι που τελικά δεν εφαρμόστηκε λόγω και της παρέμβασης των ΗΠΑ. Στα τέλη του 1948 παρατηρείται και η παρέμβαση της στρατιωτικής ηγεσίας (8 αντιστράτηγοι του ΕΣ) σε πολιτικό επίπεδο προτείνοντας τον σχηματισμό σταθερής κυβέρνησης που θα κινητοποιήσει όλους τους πόρους της χώρας, έμψυχους και άψυχους για την κατάπαυση του συμμοριτισμού, ενώ στις 9 Ιανουαρίου του 1949, ο βασιλιάς Παύλος κάλεσε όλες τις πολιτικές δυνάμεις σε αντικομμουνιστική συσπείρωση με τον σχηματισμό «κυβέρνησης εθνικής σωτηρίας» που ύστερα από διαβουλεύσεις ορίστηκε και πάλι πρωθυπουργός ο Σοφούλης, αλλά στην ουσία λόγω της κατάπτωσης της υγείας του ο ρόλος του ήταν διακοσμητικός και το βάρος επιφορτίστηκε ο αντιπρόεδρος, Αλέξανδρος Διομήδης (παλαιός φιλελεύθερος πολιτικός) που μάλιστα είχε αρχικά προταθεί για την πρωθυπουργία και ο Αλ. Παπάγος που είχε τον πλήρη έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων και των στρατιωτικών επιχειρήσεων¹⁵¹. Λόγω της συνεχόμενης εκρηκτικής κατάστασης του εμφυλίου πολέμου, η κυβέρνηση Σοφούλη προχώρησε, ύστερα από επιθέσεις δυσφήμισης πολιτικών της, σε έναν ακόμη ανασχηματισμό στις 14 Απριλίου του 1949, αλλά στις 24 Ιουνίου ο πρωθυπουργός απεβίωσε προκαλώντας ανησυχίες ιδιαίτερα στους Αμερικανούς για τη διάδοχη κατάσταση και την αποφυγή διάσπασης του πολιτικού κόσμου. Τελικώς, παρά τις όποιες υποψίες για διάσπαση του πολιτικού κόσμου και εγκαθίδρυση στρατιωτικού καθεστώτος υπό τον Παπάγο, ο βασιλιάς δεν προχώρησε στη λύση εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης, αλλά έδωσε εντολή σχηματισμού σε πολυκομματική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Αλ. Διομήδη. Δύο μήνες μετά, οι κυβερνητικές στρατιωτικές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Παπάγου θα οδηγούσαν σε οριστική ήττα και παράδοση τις δυνάμεις του ΔΣΕ.

¹⁵¹ Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Φωτιά και Τσεκούρι! Ελλάδα, 1946-1949 και τα προηγούμενα*, Αθήνα 2009, σ. 344-345

3.4. Τελικές εκτιμήσεις και συμπεράσματα

Η μετριοπάθεια του Θεμιστοκλή Σοφούλη στα χρόνια της κατοχής ακολουθώντας μια στάση αναμονής τόσο ως προς τις κατοχικές κυβερνήσεις όσο και ως προς τις ίδιες τις δυνάμεις κατοχής επικρίθηκε από πολλούς ως αδρανής στάση ενός ηλικιωμένου πολιτικού προσώπου που εμφορούνταν περισσότερο από προσωπικές φιλοδοξίες πολιτικής επιβίωσης παρά από αληθινά πατριωτικά αισθήματα. Η εμμονή του κατ' αυτήν την περίοδο στο πολιτειακό ζήτημα της μη επιστροφής του βασιλιά επισκίασε τις όποιες άλλες πρωτοβουλίες του για συμμετοχή στην αντίσταση και οργάνωση εθνικού αγώνα απελευθέρωσης κατά το πρότυπο της αγωνιστικής του δράσης για την απελευθέρωση της πατρίδας του. Από την άλλη, θα ήταν άδικο να τον κρίνουμε μονομερώς και να του αποδώσουμε μόνο κίνητρα ιδιοτέλειας στην προσπάθειά του να διατηρήσει την πολιτική του υπόσταση συνομιλώντας με την εξόριστη κυβέρνηση και σχεδιάζοντας τον πολιτικό του ρόλο την επαύριο της απελευθέρωσης. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης ευρισκόμενος πλέον σε μια προχωρημένη και ώριμη ηλικία και έχοντας βιώσει από τη μικρασιατική καταστροφή και πέρα έντονους πολιτικούς κλυδωνισμούς και αστάθειες που οδήγησαν σε δικτατορίες με την ευθύνη και του ιδίου, είχε απωλέσει κατά πολύ τον έντονο αγωνιστικό του χαρακτήρα, και πλέον μετρώντας τις πληγές και τις συνέπειες οποιασδήποτε απόφασης επιλέγει μια πιο συμβιβαστική τακτική σταθμίζοντας τις πολιτικές εξελίξεις και υπολογίζοντας το κόστος από τα πολιτικά πάθη και αντιπαλότητες. Έτσι δε διστάζει να αλλάζει θέσεις και απόψεις τόσο σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα όσο και ως προς την Αριστερά προκειμένου να κατευναστεί το συγκρουσιακό κλίμα ιδιαίτερα του εμφυλίου πολέμου.

Προς επίρρωση των παραπάνω παρατηρούμε πως η επιμονή του για τη μη επιστροφή του βασιλιά μεταστρέφεται το διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου έως και Ιανουαρίου του 1945 προκειμένου να δημιουργήσει κυβέρνηση συνεργασίας με τους βασιλόφρονες για να επιφέρει την ομαλότητα και να αποσοβήσει τον κίνδυνο της εμφύλιας σύρραξης, ενώ αργότερα λόγω της διάσπασης των Φιλελευθέρων στην προσπάθειά του να τους συσπειρώσει δε διστάζει να υιοθετήσει τη θέση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Αλλά μετά την ήττα του στις εκλογές του Μαρτίου του 1946 και της επακόλουθης επιστροφής του Γεωργίου αποδέχεται το αποτέλεσμα, γιατί στόχος του είναι να μην υπογράψει το πολιτικό του τέλος, αλλά να αναδείξει το κόμμα του σε ρυθμιστικό παράγοντα κυβερνήσεων συνεργασίας, ώστε να αντιμετωπιστεί η αυξανόμενη επιθετική τακτική της Αριστεράς. Με λίγα λόγια, κάθε φορά που ο

Σοφούλης βίωνε μια ήττα και το κόμμα του κινδύνευε να περιθωριοποιηθεί δε δίσταζε να αλλάξει πολιτική προκειμένου να κρατήσει ζωντανό τον κεντρικό πολιτικό χώρο που εκπροσωπούσε. Και αυτή η στόχευση δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέα, καθώς παρά τη συντριπτική του ήττα το 1946, κατάφερε σε σύντομο διάστημα μέσα και από τις συμπληγάδες του κομματικού ανταγωνισμού με το ισχυρότερο Λαϊκό Κόμμα, την πολυδιάσπαση του δικού του χώρου και τον ωμό παρεμβατισμό των Αμερικανών και των Βρετανών να αναλάβει για τρίτη φορά την πρωθυπουργία μέχρι τον θάνατό του σε μια εποχή πολύ δύσκολη για το ελληνικό κράτος που δοκιμαζόταν από τον διχασμό του εμφυλίου πολέμου και τις ακρότητες που τον συνόδευαν.

Αλλά και ως προς τις σχέσεις του με τους κομμουνιστές εφάρμοσε την ίδια ευέλικτη πολιτική με στόχο τη μείωση της επιρροής τους σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Έτσι, στα μέσα του 1944, όταν πλέον διαφαινόταν η ήττα της Γερμανίας και αυξάνονταν οι ανταγωνισμοί για το ποιος θα πρωταγωνιστούσε πολιτικά την επαύριο της απελευθέρωσης της χώρας, ο Σοφούλης διαβλέποντας την αυξανόμενη επίδραση του ΕΑΜ που καθοδηγούνταν από το ΚΚΕ και της στρατιωτικής δύναμης του ΕΛΑΣ αποφάσισε να ακολουθήσει σκληρή γραμμή έναντι της Αριστεράς για να περιστείλει τον μελλοντικό πολιτικό της ρόλο στη διακυβέρνηση του κράτους. Μετά, όμως, από τη Συμφωνία της Βάρκιζας και πιο πολύ μετά την ενίσχυση της Δεξιάς και την επιβολή της «λευκής τρομοκρατίας» έναντι των αριστερών ακολούθησε πολιτική κατευνασμού προκειμένου να επιτύχει τη σταθερότητα και την ειρήνευση. Την ίδια τακτική εφάρμοσε και μετά την ήττα του στις εκλογές του Μαρτίου του 1946, ίσως και ως μια προσπάθεια να παγιδεύσει το ΚΚΕ, ώστε να φαίνεται αδιάλλακτο και επικίνδυνο για τη χώρα και να επιτύχει κατ' αυτό τον τρόπο την απομόνωσή του από τις άλλες αριστερές οργανώσεις. Όταν, ωστόσο, το ΚΚΕ και ο ΔΣΕ ενέτειναν τις ένοπλες επιχειρήσεις τους και τη συνεργασία τους με τις κομμουνιστικές βαλκανικές χώρες, ο Σοφούλης δε δίστασε να αλλάξει ρότα και να ακολουθήσει πλέον έναν δραστικό και δυναμικό αγώνα μέχρι εσχάτων προκειμένου να καταπνίξει τις επιχειρήσεις του ΔΣΕ. Και αυτό ακριβώς παρατηρούμε κατά την τελευταία του πρωθυπουργία συνεργαζόμενος με τον αμερικανικό παρεμβατισμό, τη στρατιωτική ηγεσία και τα αντίπαλα κόμματα προς επίτευξη του αντικομμουνιστικού αγώνα.

Επίλογος

Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης υπήρξε ηγετική φυσιογνωμία του πολιτικού χώρου της Ελλάδας από τις πιο μακροβιότερες, εντασσόμενος αρχικά στον χώρο των προοδευτικών και του εκσυγχρονισμού, ταυτίζοντας στη συνέχεια το πολιτικό του μέλλον με τους Φιλελεύθερους και την ηγεμονεύουσα προσωπικότητά τους, τον Βενιζέλο και επιλέγοντας αργότερα ως πιο μετριοπαθής και διαλλακτικός τον κεντρικό χώρο.

Οι σημαντικότερες σπουδές του στον χώρο της αρχαιολογίας σε διακεκριμένα πανεπιστήμια του εξωτερικού και η επιστημονική του καριέρα τον ανέδειξαν σε δεινό ρήτορα που με τη γοητεία του λόγου του θα διαπρέψει αργότερα στους ένθερμους πατριωτικούς λόγους προς τον Σαμιώτικο λαό προκειμένου να εμπνεύσει αγωνιστικό φρόνημα και πατριωτικό ήθος. Και εκεί ακριβώς εδράζεται η πρώτη του, αλλά ίσως και πιο καταλυτική εμπλοκή του με την πολιτική, όταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εγκαταλείποντας απογοητευμένος τις λόγιες ενασχολήσεις, θα κατέλθει στον πολιτικό στίβο, για να απελευθερώσει την πολυαγαπημένη του πατρίδα, τη Σάμο, από το καθεστώς ημιαυτονομίας του Σουλτάνου με απώτερο στόχο την ένωση του νησιού με το ελληνικό κράτος. Στο διάστημα από το 1898 μέχρι και το 1914 θα αγωνιστεί με αυταπάρνηση για τον σκοπό αυτό, συγκροτώντας μία προοδευτική πολιτική ομάδα απέναντι στην αντίπαλη παράταξη των Χατζηγιαννικών που δεν επιθυμούσαν αλλαγή του καθεστώτος και ένωσης του νησιού με την Ελλάδα. Μέσω αυτού του κόμματος θα παλέψει να επεκτείνει τα προνόμια και τις πολιτικές ελευθερίες του νησιού, να εδραιώσει μια διακυβέρνηση σταθερότερη που δε θα ελέγχεται από τη σουλτανική παρέμβαση, η οποία θα σέβεται το καθεστώς αυτονομίας του νησιού και τέλος να ενδυναμώσει τους δεσμούς με το κυρίως ελληνικό κράτος. Μέσα σε όλη αυτήν την πορεία θα συναντήσει τα εμπόδια της αντίπαλης παράταξης και της οθωμανικής επέμβασης που θα επηρεάσουν και τον ίδιο σε μικροπολιτικές τακτικές και προσωπικές διεκδικήσεις για τις οποίες θα επικριθεί ως υπονομευτής του απελευθερωτικού αγώνα. Εκείνο, όμως, που θα πρέπει εν τέλει να του αποδοθεί ως η σημαντικότερη προσφορά του στην ιστορία του τόπου, ήταν η αταλάντευτη επιμονή και προσήλωσή του στην αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού που θα φτάσει στα όρια της σύγκρουσης με τον ηγεμόνα του νησιού Κοπάση (1908), στην καταδίκη του σε θάνατο και στην αυτοεξορία του για να γλιτώσει την εκτέλεση της ποινής και από το 1912 στην οργάνωση και καθοδήγηση σκληρού αντάρτικου αγώνα που θα οδηγήσει στην

απελευθέρωση της Σάμου και στη συνέχεια στην ένωσή της με την Ελλάδα (11 Νοεμβρίου 1914).

Ο φιλελεύθερος και προοδευτικός χαρακτήρας του θα τον συνδέσει στη συνέχεια με τον Βενιζέλο και το κόμμα του, αρχικά ως Γενικός Διοικητής Μακεδονίας (1914-1915) και στη συνέχεια ως βουλευτής Σάμου, ενώ στα χρόνια του εθνικού διχασμού θα αναλάβει το Υπουργείο Εσωτερικών στην κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας που θα συγκροτήσει ο Βενιζέλος το 1916 στη Θεσσαλονίκη και όταν ο τελευταίος επανέλθει στην πρωθυπουργία θα αναλάβει Πρόεδρος της Βουλής μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1920. Παρόλο που δε διέθετε την αποφασιστικότητα και τη δυναμικότητα του Βενιζέλου, τόσο αυτά τα χρόνια όσο και στα επόμενα θα λειτουργήσει με μετριοπάθεια και σύνεση σε μια δύσκολη για τη χώρα εποχή και θα προσπαθήσει μέσα από τις παλινωδίες και τις αντιξοότητες που θα βιώσει το ελληνικό κράτος να σταθεί με νηφαλιότητα και ηρεμία, ώστε να περιορίσει το κόστος των συνεπειών, χωρίς να μπορεί βέβαια να αναστρέψει την τραγικότητά τους. Έτσι, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και μέσα στη δίνη αυτών των γεγονότων θα αναλάβει το Υπουργείο Εσωτερικών στη σύντομη σε χρονική διάρκεια κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1924) και τη συνακόλουθη του Καφαντάρη, όπου θα εκφράσει και την άποψή του περί κατάργησης της βασιλείας, αλλά και ο ίδιος δεν θα διστάσει να αναλάβει την πρωθυπουργία στις 25 Ιουλίου του 1924 που όμως δε θα κρατήσει και πολύ υπό το βάρος των γεγονότων της Μικρασίας και των τεράστιων προβλημάτων από την κατάρρευση της οικονομίας και την πίεση του προσφυγικού ζητήματος. Αλλά και στη δικτατορία του Πάγκαλου θα ορθώσει το ανάστημά του, καταδικάζοντάς την και εκφράζοντας ξεκάθαρα την αντίρρησή του στην εμπλοκή του στρατού στην πολιτική σκηνή, κάτι που συνέβη και κατά τη δική του πρωθυπουργία και επαναλαμβανόταν ως τακτική γενικότερα στα χρόνια του μεσοπολέμου επιφέροντας αναστάτωση και θέτοντας εμπόδια στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Γενικότερα ο Σοφούλης στα χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή και μέχρι τον θάνατό του θα αγωνιστεί για τον περιορισμό της πολυδιάσπασης του κόμματος των Φιλελευθέρων λόγω και της απουσίας του αρχηγού τους και των διαφορετικών τάσεων που θα αναπτυχθούν γύρω από το πολιτειακό ως απότοκος του οικονομικού και πολιτικού αδιεξόδου που θα βιώσει η χώρα για τρεις περίπου δεκαετίες. Την ίδια ακριβώς στόχευση θα ακολουθήσει και μετά την κατάργηση της

δικτατορίας του Πάγκαλου και την επάνοδο των Βενιζελικών στην εξουσία ως πρόεδρος της Βουλής (1926-1928), αλλά και στη συνέχεια στην τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου που αρχικά θα αναλάβει το υπουργείο στρατιωτικών και στη συνέχεια από το 1930 έως και το 1933 τη θέση και πάλι του προέδρου της Βουλής. Όταν μάλιστα θα φύγει το 1935 ο Βενιζέλος για το Παρίσι θα αναδειχτεί ο ίδιος η κύρια αρχηγική φυσιογνωμία του κόμματος των Φιλελευθέρων και από εκεί και πέρα θα προσπαθήσει να διασώσει τις δυνάμεις του κόμματός του από τις διαρροές και να εξασφαλίσει την πολιτική του υπόσταση. Βέβαια, ως ηγέτης του κόμματος, από το 1935-1947, θα γνωρίσει πολλές αμφισβητήσεις και πιέσεις από τα ίδια τα στελέχη του ή τους υπαρχηγούς του λόγω των διαφορετικών θέσεων και απόψεων που θα εκφραστούν σχετικά με το πολιτειακό και την κατάργηση της μοναρχίας, αλλά και σχετικά με τη στάση του κόμματος απέναντι στην κομμουνιστική Αριστερά.

Ως κύριος εκφραστής της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας δε θα ενδώσει σε αυταρχικά καθεστώτα, όπως του Πάγκαλου που προαναφέρθηκε ή του μεταξικού καθεστώτος, αν και θα επικριθεί σφόδρα για τη χλιαρή στάση του ως προς το τελευταίο και την έλλειψη δυναμικής αντίδρασης ή συνεργασίας με τους Λαϊκούς. Παρόλα αυτά, ο Σοφούλης κατά τα έτη 1932-1935 που το συγκρουσιακό κλίμα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών βρέθηκε σε τεράστια όξυνση, ήταν ο μόνος που παρέμεινε νηφάλιος και δεν ενεπλάκη στον νέο αυτό διχασμό, κρατώντας ουδέτερη θέση στα βενιζελικά κινήματα του 1933 και 1935, ενώ δε δίστασε να αποδεχτεί την επιστροφή του Γεωργίου το 1935 αρκεί να λειτουργούσε ως νόμιμος άρχοντας του ελληνικού λαού που ενδιαφέρεται πρώτιστα για την εξομάλυνση και όχι την υποδαύλιση της πολιτικής ανωμαλίας που είχε προκύψει από τις αντιπαλότητες των δύο παρατάξεων, βενιζελικών και Λαϊκών. Έτσι, δε σταμάτησε να διεκδικεί λύσεις συνεργασίας για τον σχηματισμό κυβέρνησης, τόσο με τους αντιβενιζελικούς όσο και με το Παλλαϊκό Μέτωπο που εκπροσωπούσε το ΚΚΕ, αλλά οι υπονομεύσεις, το κλίμα διχασμού και οι εντάσεις των πολιτικών εκπροσώπων της βουλής δεν του άφησαν πολλά περιθώρια, με αποτέλεσμα την τραγική κατάληξη της δικτατορίας.

Τέλος, στα χρόνια της κατοχής επικρίθηκε για την αδράνειά του ως προς την αντίσταση κατά των κατακτητών, αλλά και για την επιμονή του να διατηρήσει την πολιτική του υπόσταση και να διασφαλίσει τον μελλοντικό του πολιτικό ρόλο. Έτσι, πιο πολύ αναλώθηκε μέσα από διαύλους επικοινωνίας με την εξόριστη κυβέρνηση για την κατάληξη του πολιτειακού ζητήματος στην Ελλάδα παρά για τις όποιες

αντιστασιακές πρωτοβουλίες. Εκείνο, όμως, που θα πρέπει να πούμε, μελετώντας προσεκτικότερα τη στάση του, ήταν η προσπάθειά του να μετριάσει τις όποιες συνέπειες προκαλούνταν μετά την κατοχή ως προς το πολιτειακό ζήτημα και τις αντιδικίες με την Αριστερά. Για τον λόγο αυτό, μετά την απελευθέρωση και κατά τις δύο πρωθυπουργίες του μέχρι και τον θάνατό του θα αναπτύξει ευελιξία, αλλάζοντας τις θέσεις του για την επιστροφή ή μη του βασιλιά, ανάλογα με τις ανάγκες δημιουργίας κυβέρνησης συνεργασίας με τους αντίπαλους βασιλόφρονες και ανάλογα με τον περιορισμό των διαρροών των αντιβασιλικών του κόμματός του. Την ίδια ακριβώς προσαρμοστικότητα θα επιδείξει και στις σχέσεις του με την Αριστερά, υιοθετώντας άλλοτε πολιτική κατευνασμού (πρωθυπουργός ισορροπιστής, ειρηνοποιός και συμφιλιοτής) και άλλοτε έντονης επιθετικότητας (πρωθυπουργός πολέμαρχος) στην προσπάθειά του να συγκεράσει τον ωμό παρεμβατισμό του ξένου παράγοντα, τους εκβιασμούς των φιλοβασιλικών και της στρατιωτικής ηγεσίας και τις πιεστικές τακτικές των μελών του κόμματός του, κάτι που από πολλούς θα κριθεί ως αμφίθυμη και διφορούμενη στα όρια της ιδιοτέλειας στάση, ενώ για άλλους θα χαρακτηριστεί ως η αναγκαία κάθε φορά πολιτική θέση με το λιγότερο δυνατό κόστος για την ομαλότητα του τόπου¹⁵².

¹⁵² «Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο Επίμονος Ισορροπιστής», Hellenic Parliament TV, 2 November 2014, Video διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=3hjAV-5j2bk>., ημερομηνία προσπέλασης 12.7.2023

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Δημοσιευμένες Πηγές

1. Απομνημονεύματα, Ημερολόγια και Εκθέσεις Συγχρόνων

- Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897-1957. Εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου από του 1897 μέχρι του 1957*, Αθήνα 1958.
- Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε, 1914-1922*, Αθήνα 1946-1947, 2τ.
- Λευκοπαρίδης Ξενοφών (επιμ.), *Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία: το αρχείον του*, Αθήνα 1965, 2τ.
- Μαζαράκης-Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948.
- Πετσίβας Γιώργος (επιμ.), *Απομνημονεύματα Ιωάννου Καραβίτη – Ο Βαλκανοτουρκικός Πόλεμος. Η Απόβαση στη Σάμο. Ο Κρητικός Αγών*, Αθήνα 2001.
- Σοφούλης Μανώλης, *Ημερολόγιο Πολέμου (1906-1941): Σάμος-Βαλκανικοί Πόλεμοι-Μακεδονικός Αγώνας-Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήνα 2007.

2. Περιοδικά

- Λάνδρος Χρίστος, «Η έννοια της σαμιακής αυτονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ο Θ. Σοφούλης», στο: *Απόπλους*, τχ. 54-56 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2012), σ. 171-177.
- Χατζημιχάλη Αγγέλα, «Η περίοδος της προσωρινής κυβέρνησης Σάμου 1912-1914», στο: *Απόπλους*, τχ. 54-56 (2012), σ. 178-186.
- Patrick Finney, “Greece, the Great Powers and the Politis-Kalfoff Minorities Protocol of 1924”, στο : *Diplomacy & Statecraft*, τχ. 8:1 (1997), σ. 20-48.

3. Διαδικτυακές Πηγές

- «Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο Επίμονος Ισορροπιστής», Hellenic Parliament TV, 2 November 2014, Video διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=3hjAV-5j2bk>., ημερομηνία πρόσβασης 12.7.2023

B. Βιβλιογραφία

A. Ελληνόγλωσσα

- Αβέρωφ-Τοσίτσας Ευάγγελος, *Φωτιά και Τσεκούρι! Ελλάς, 1946-1949 και τα προηγηθέντα*, Αθήνα 2009.
- George Alexander, «Η κρίση αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», στο : *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση* (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης), Αθήνα 1984, σ. 85-86.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995.
- Αναστασιάδης Γιώργος, «Το Δημοκρατικό Μανιφέστο και ο Τύπος της εποχής (1922)», στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και τον συνταγματικό λόγο: μελέτες και τεκμήρια* (Επιμ. Γιώργος Αναστασιάδης), Αθήνα 2008, σ. 265-268.
- Βακιρτζής Ιωάννης, *Ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου 1834-1912*, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Σάμου, Αθήνα 2007.
- Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1931, 2τ.
- Βερέμης Θάνας, «Η δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1979), σ. 292.
- Βερέμης Θάνας, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 146-154.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Μικρασιατική Περιπέτεια», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι* (Επιμ. Θ. Βερέμης/Η. Νικολακόπουλος), Αθήνα 2011, σ. 89-90.
- Γκλαβίνας Γιάννης, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα: από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα 1997.
- Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων*, Αθήνα / Κομοτηνή 1992.
- Ζαούσης Αλέξανδρος, *Οι δύο όχθες 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, μέρος ΒΙ, Αθήνα 1987.
- Ζαφειρόπουλος Δημήτριος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, 2τ.
- Καπαζής Θανάσης, *Αρχαιολογία και Πολιτική. Σαμιακά Αρχαιολογικά 1850-1914*, Ρέθυμνο 1990.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και Κείμενα*, Αθήνα 1964.

- Κολιόπουλος Ιωάννης, *Η Δικτατορία του Μεταξά και ο Πόλεμος του '40*, Αθήνα 2009.
- Κόντης Βασίλης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Κούμας Μανόλης, «ο “πολιτικός κόσμος” και το καθεστώς Μεταξά: στάσεις και αντίσταση, 1936-1939», στο: *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941 (Επιμ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου)*, Αθήνα 2010, σ. 103-126.
- Κούμας Μανόλης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 2013.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 και η επιστροφή του Ελ. Βενιζέλου στην εξουσία», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 26-29.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Αθήνα 1988.
- Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1994, 2 τ (1936-1944).
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Τα πρόσωπα του Ιανού: Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1947-1949)*, Αθήνα 2007.
- Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2009, σ. 91.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Των εκλογών τα πάθη: ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2012.
- Οικονόμου Νικόλαος, «Οι κυβερνήσεις συνασπισμού», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 304-310.
- Οικονόμου Νικόλαος, «Η διακυβέρνηση της χώρας από το Λαϊκό Κόμμα (Μάρτιος 1933-Φεβρουάριος 1935)», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15 (1978), σ. 236 και 322-327.
- Παπαστράτης Προκόπης, «Η Κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση (Επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης)*, Αθήνα 1984, σ. 205-223.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925: ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Αθήνα 2006.
- Πτίνης Ι. Κώστας, *Θεμιστοκλής Σοφούλης, πρωθυπουργός της Ελλάδος. Ο δάσκαλος, ο επαναστάτης, ο πολιτικός, ο πολέμαρχος*, Αθήνα 1994.
- Πυρομάγλου Κομνηνός, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1957*, τόμ. Α', Αθήνα 1965.
- Πυρομάγλου Κομνηνός, *Ο Δούρειος ίππος: η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την Κατοχή*, Αθήνα 1978.
- Richter Heinz, *Η επέμβαση των Άγγλων: Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Αθήνα 1997.
- Ριζάς Σωτήρης, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2011.

- Smith Llewellyn Michael, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μ. Ασία, 1919-1922*, Αθήνα 2002.
- Σφήκας Θανάσης, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της μη-επέμβασης*, Αθήνα 1977.
- Τζεργιάς Παύλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολυτάραχη εποχή του: Διαλογισμοί με πυξίδα τη νηφαλιότητα*, Αθήνα 2014.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, (Επιμ. Θάνος Βερέμης και Ηλίας Νικολακόπουλος), Αθήνα 2011, σ. 173-205.
- Χουρχούλης Διονύσης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, Αθήνα 2014.
- Χρήστου Θανάσης, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999.
- Χρήστου Θανάσης, *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.
- Χρήστου Θανάσης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή (1909-1910)», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11 (2006), σ. 444-483.
- Χρήστου Θανάσης, *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 – 1944)-Τα πολιτικοστρατιωτικά τεκμήρια*, Αθήνα 2016, τ. 1.
- Χρήστου Θανάσης, *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 - 1944) - Τα διπλωματικά τεκμήρια*, Αθήνα 2017, τ. 2.
- Χρήστου Θανάσης, *Πέτρος Σωκράτους Κόκκαλης (1896-1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019.

B. Ξενόγλωσση

- Gerolymatos André, *An International Civil War: Greece, 1943-1949*, New Haven & London 2016.
- Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkley 1983.
- Paravantes Z. Simeon Spero, *Britain and the United States in Greece: Anglo-American Relations and the Origins of the Cold War*, London 2020.
- Plakoudas Spyridon, *The Greek Civil War: Strategy, Counterinsurgency and the Monarchy*, London 2017.
- Sfikas Thanasis, “A prime minister for all time: Themistoklis Sofoulis from premiership to opposition to premiership, 1945-1949”, in : *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (eds. Philip Carabott and Thanasis Sfikas), Aldershot 2004, σ. 75-99.

Παράρτημα

Εικόνα 1: Αναμνηστική καρτ-ποστάλ που τιμά τον Σοφούλη συγκρίνοντάς τον με τον Σάμιο ήρωα του 1821 Γεώργιο Λυκούργο Λογοθέτη (ΓΑΚ Σάμου, Φωτογραφικό Αρχείο).

Εικόνα 2: Ορκωμοσία της τελευταίας κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου. Εκατέρωθεν του Βενιζέλου, διακρίνονται οι Θ. Σοφούλης και Α. Μιχαλακόπουλος (ΕΛΙΑ, Φωτογραφικό αρχείο).

Εικόνα 3: Η αναγγελία της είδησης του θανάτου του Θ. Σοφούλη από την εφημερίδα Ελευθερία, 25 Ιουνίου 1949 (Βιβλιοθήκη της Βουλής).

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά την προσωπικότητα του Σοφούλη ως εκπροσώπου του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου της Ελλάδας στα παραγμένα χρόνια από το 1898-1949, ενώ παράλληλα εμβαθύνει στα κίνητρα και στις επιλογές πολιτικών προσώπων που καθόρισαν τη φυσιογνωμία και την υπόσταση του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Έτσι, στη διατριβή αυτήν ο άλλοτε επαναστατικός απελευθερωτής της Σάμου, μετά την πρόσδεση στο άρμα των Φιλελευθέρων και του αρχηγού τους, Βενιζέλου θα αναμειχθεί μέσα από πολιτικούς ρόλους σε βαρυσήμαντα γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και θα αποτελέσει τον μετριοπαθή ισορροπιστή του κεντρικού χώρου ανάμεσα στις συμπληγάδες των πολιτικών ανταγωνισμών και των εμφυλίων συμπλοκών.